

Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

The Journal of Near East University Faculty of Theology

ISSN: 2148-6026 | e-ISSN: 2687-4121

Aralık / December | 2022 / 8/2

CUMHURİYET DÖNEMİ HADİS ŞERHÇİLİĞİ: ÖMER FEVZİ MARDİN ÖRNEĞİ

Hadith Annotation of Republic Period: Example of Ömer Fevzi Mardin

RİDVAN KALAÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, Hadis Ana Bilim Dalı, Van, Türkiye

Assist. Prof, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Van,
Türkiye

r30kalac@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3257-2471

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 24.10.2022

Kabul Tarihi | Accepted: 04.12.2022

Yayın Tarihi | Published: 25.12.2022

Atıf | Cite as

Kalaç, Rıdvan. "Cumhuriyet Dönemi Hadis Şerhçiliği: Ömer Fevzi Mardin Örneği". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 275-294. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2022.8.2.08>
Kalaç, Rıdvan. "Hadith Annotation of Republic Period: Example of Ömer Fevzi Mardin". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 8/2 (December 2022), 275-294. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2022.8.2.08>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Telif Hakkı | Copyright

Copyright © 2022. Telif hakkı yazar(lar) tarafından YDUİLAF'a devredilmiştir. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makedir.

Copyright © 2022. Copyright has been transferred to YDUİLAF by the author(s). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cumhuriyet Dönemi Hadis Şerhçiliği: Ömer Fevzi Mardin Örneği

Öz

Hadis ve Sünnet malzemesini anlama ve yorumlama çabasında şerh çalışmalarının önemi büyüktür. Bundan dolayı tarih boyunca çok sayıda âlim hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanması hususunda büyük gayret sarf etmiş ve neticede hadisteki her ifadeyi açıklamayı hedef edinen şerh faaliyetlerine yönelmişlerdir. Bu faaliyetler her bölge her asırda olduğu gibi Türkiye’de Cumhuriyet döneminde de devam etmiş ve bazı isimler ön plana çıkmıştır. Bunlardan birisi de Ömer Fevzi Mardin’dir. Mardin ismiyle meşhur köklü bir ailenin ferdi olarak 1878 yılında Mardin’de doğan Ömer Fevzi, dönemin Suriye valisi Mardinizâde Seyyid Arif Paşa’nın oğludur. Annesi Zarife Hanım, Bedirhanoğulları ailesinden Bedirhan Paşa’nın kızıdır. Dedesi Seyyid Yusuf Sıdkî Mardin ise Nakşibendi ve Kadirî şeyhlerinden olup ikinci Abdulhamid zamanında kazaskerlik yapmıştır. Osmanlı döneminde Mardinizâdeler diye bilinen bu aile, aynı zamanda Ağa Çelebi’ye ithafen Ağazâdeler olarak da anılmıştır. Böylesine devlet görevlerine aşına ve tasavvuf ile tarikat kültürüne yakın bir ailede yetişen Ömer Fevzi, ailesinden etkilenecek öncelikle askeri okullarda eğitim görmüş ve yıllarca askerlik mesleğini icra etmiştir. Trablusgarp Savaşı esnasında Libya’da Arûsi Selâmi tarikatına intisap eden Ömer Fevzi, bu tarikatın Cumhuriyet dönemindeki şeyhi ve Pîr’i olmuştur. Asker kökenli biri olarak tarikata olan bu yakınlığı, Cumhuriyet dönemi bazı üst rütbeli subayların ve yöneticilerin bu tarikata bağlanmasını beraberinde getirmiştir. Hal böyleyken verdiği bazı fetvalardan ve benimsediği muhtelif görüşlerinden dolayı eleştiri konusu olan Ömer Fevzi, Misyonerlik gibi çeşitli ithamlara ve suçlamalara maruz kalmıştır. Askeri ve tasavvufî alanda oldukça etkili olan Ömer Fevzi, hadis ilimleriyle de iştigal etmiş ve *Hadisi Şerifler Mevzulara Göre Tasnifli-Şerhli* adında bir eser kaleme almıştır. Bu çalışmada Cumhuriyet dönemi hadis şerh edebiyatı numunelerinden birisi olan *Hadisi Şerifler* adlı eser esas alınarak müellifin rivâyetleri yorumlama tekniği ve şerh metodu ortaya konulmuş ve dönemin hadis şerhçiliği bu örnek üzerinden irdelenmiştir. Çalışmada dökümantasyon metodundan istifade edilerek müellifin eserleri tespit edilmiş ve çalışmaya konu olan eserdeki bazı rivâyetler ele alınırken gerekli hadis tahrirleri yapılmıştır. İnceleme sonrası şu sonuçlara ulaşılmıştır: Müellif bu eserde, *Sahîh-i Buhârî* başta olmak üzere çeşitli eserlerden hareketle 1635 hadisi derleyerek şerh etmiştir. Eserde dikkat çeken önemli hususlardan birisi, müellifin klasik ve çağdaş hadis şerhlerinden pek istifade etmemesidir. Dolayısıyla eserde yer verilen izahların, müellifin şahsi yorum ve değerlendirmelerinden ibaret olduğu görülmektedir. Buna göre hadisler öncelikle Kur’an ve Sünnet bütünlüğü göz önünde bulundurularak yorumlanmış ve bu anlamda çeşitli metotlar izlenmiştir. Hadisin metninde geçen ve anlaşılması zor olan bazı kelimelerin izah edilmesi, hadisin anlaşılmasında İsrailî kaynaklara; *Tevrat*, *İncil* veya *Zebur’a* atıfta bulunulup *Kitâb-ı Mukaddes* bağlamında anlaşılmaya gayret edilmesi, sebep-i vurûda işaret edilmesi, hadislerden fıkî hükümler çıkarılması, kelâmî, tasavvufî ve hikemî yorumlara yer verilmesi, âlimlerin görüşlerine atıfta bulunulması ve sosyolojik, psikolojik tahliller yapılması bunlardan birkaçıdır. Ancak eserin genel yapısına bakıldığında tasavvufî ve hikemî yorumların daha ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bu durum müellifin tarikat ve tasavvuf meşrepli olmasından kaynaklanmış gözükmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadisi Şerifler, Ömer Fevzi Mardin, Tarikat, Tasavvuf, Şerh.

Hadith Annotation of Republic Period: Example of Ömer Fevzi Mardin

Abstract

Commentary works are of great importance in the effort to understand and interpret the material of hadith and sunnah. Therefore, throughout history, many scholars used great efforts in terms of correct understanding and commenting of hadiths; and as a result, they concentrated on annotating activities, which have targeted to explain every expression in hadiths. These activities each region continued in the Republic period, too, as did in previous centuries; and some scholars became prominent. One of them is Ömer Fevzi Mardin. Ömer Fevzi, as a member of well-known deep-rooted family with the name of Mardin, and who was born in Mardin in 1878, is the son of Mardinizâde Seyyid Arif Pasha. His mother Zarife Khanım in the daughter of Bedirhan Pasha from Bedirhanoğuls family. And his grandfather, Seyyid Yusuf Sıdkî Mardin is one of the sheiks of Nakshibendî or Kadirî tariqat; he served as a qadî’asker during the reign of II Abdulhamid. This family, which was known as Mardinizades, have also been mentioned as ağazades (sons of aga) as a tribute to Ağa Çelebi. Ömer Fevzi, who grew up in such a family that was close to mysticism and denomination and acquainted with state affairs, initially had education in military schools being affected from his family and acted as a soldier for years. Ömer Fevzi, who participated in Arûsi Selâmi denomination in Libya during Tripoli war, became the sheikh and pir of this denomination during the Republic period. His closeness as a military origin person brought together itself that some high rank officers of the Republic period and directors joined this denomination. As is the case,

Ömer Fevzi, who was criticized due to several views he adopted and some fatwas that he submitted, was exposed to several allegations and accusations like missionary. Ömer Fevzi, who was quite good at in the fields of military and mysticism, was interested in the sciences of hadith; and he wrote a work named as *Hadith Sharifs Classified-Annotated According to Subjects*. In this study, based on the work called Hadis-i Şerifler (Hadiths Sharifs), which is one of the examples of hadith commentary literature of the Republican period, the author's interpretation technique and commentary method was revealed; and hadith commentary of the period was investigated through this example. In the study, benefitting from documentation method the works of the author were found out, and the necessary hadith inferences were made while some of the narrations mentioned in the work, which are the subject of this study, were discussed. After the investigation, the following results were attained: In this work, the author, moving from several sources especially *Sahih Bukhari*, compiled nearly 1635 hadiths and annotated them. One of the important properties that attracts attention in the work is that the author did not make use of classical and contemporary hadith annotations. Therefore, the explanations given place in the work consist of the personal comments and assessments of the author. According to this, the hadiths are particularly commented considering the unity of the Qur'an and Sunna; and within these terms, several methods were followed. That some words that were present in the text of hadith and difficult to be understood were explained and that he tried to make the hadiths to be understood in terms of *Holy Book* by attributing Israeli sources, *Torah*, *Bible* or *Zabur* and that *sebeb-i vurûd* (the reason that a hadith was uttered) was pointed and that jurisprudential provisions were deducted from hadiths and that interpretations related to kalam, mysticism and wisdom were given place and that the views of scholars were referred and that sociological, psychological analyses were done are some of them. However, when the general structure of the work is examined, it is seen that mystical and philosophical interpretations are more dominant. This seems to have arisen from the fact that the author is of a religious sect and mysticism origin.

Keywords: Hadith, Hadith al Sharifs, Ömer Fevzi Mardin, Tariqat (Denomination), Mysticism, Annotation.

Giriş

Tasnif dönemi eserlerine yönelik kaleme alınan çalışmalar içerisinde en yaygın ve en yoğun olanı şerh çalışmalarıdır. Bunun sebebi hadislerin anlaşılması ve yorumlanması hususunda şerh çalışmalarının önemli bir vazife üstlenmiş olmasıdır. Bu tür çalışmalar, hadislerin sağlıklı bir zeminde anlaşılmasını sağladığı gibi çeşitli fikirlerin ele alınıp tartışılmasına ve bazı hükümlerin çıkarılmasına da olanak sağlamıştır. Sözlükte açmak, açıklamak, izah etmek ve genişletmek gibi çeşitli anlamlara gelen şerh, hadis istilahi olarak bir hadisin veya belirli bir hadis kitabındaki tüm hadislerin isnad, dil, muhteva, *sebeb-i vurud* gibi çeşitli yönlerden açıklamasını yapmak ve anlaşılması zor olan kısımları izah etmek anlamına gelir.¹

Hadis alanında yapılan şerh çalışmaları, geçmiş ilmî mirasın aktarılmasına vesile olmuş ve bu ilmin günün şartlarında ne tür mesajlar içerdiğine de imkân sağlamıştır. Bu tür çalışmaların tarihi oldukça eskidir. Esasında şerh kültürü, Hicri üçüncü asırdan itibaren *garibu'l-hadis* eserleriyle birlikte başlamıştır. Bu eserlerde hadis şerhçiliği sadece hadislerde geçen ve anlaşılması zor olan garip ve nadir kullanılan kelimelerin sözlük açıklamalarını ele almakla yetinilmiştir. Bundan dolayı bu tür çalışmalar bir nevi hadis lügati sayılmıştır. İmam Şafii'nin (öl.204/820) *İhtilafu'l-Hadis*'i, İbn Kuteybe'nin (öl.276/889) *Tevilu Muhtelifi'l-Hadis*'i Tahavi'nin (öl.321/933) *Müşkilu'l-Âsâr*'ı ile *Şerhu Meâni'l-Âsâr*'ı gibi eserlerle şerh edebiyatı kapsamlı olmasa da gelişme göstermiştir. Ancak daha sonraları hadis şerhçiliği, Hattâbî (öl.388/998) ile yeni bir sürece girmiştir. Nitekim Hattâbî'nin *Meâlimu's-Sünen* ve *A'lamu'l-Hadis* eserleriyle şerh edebiyatı, ilk defa hacimli büyük eserlere kavuşmuştur.² İbn Hacer'in (öl.852/1449) *Fethu'l-Bârî* ve Aynî'nin (öl.855/1451) *Umdetü'l-Kârî* adlı eserleriyle ise klasik hadis şerhçiliğinin zirve noktasına ulaştığı

¹ Abdullah Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 293; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri* (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2009), 180-181.

² Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 180; Salih Karacabey, "Hattâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 16/489-491; Mustafa Macit Karagözoğlu, *Hadis Şerh Literatürü I* (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2020), 23-30; Zişan Türkan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 17-62; Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Döneminde Hadis İlmî (Hicri VII-VIII. Asır)* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 187-188.

kabul edilmektedir. Bu edebiyat daha dar çerçevede gerekli görülen bazı noktaların açıklanması olarak haşiye ve taliklerle de devam etmiştir.³

Hadis şerhçiliği tarihi süreçte her asırda âlimlerin ilgisini çekip bu alanda eserler vücuda getirildiği gibi Cumhuriyet döneminde de bazı âlimlerin ilgi odağı olmuş ve neticede önemli eserler kaleme alınmıştır. Buna dair ilk örnek devlet desteğiyle kaleme alınan *Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhî* adlı eserdir. Bu eserin ilk üç cildi Babanzâde Ahmed Nâim, kalan diğer dokuz cildi ise Kâmil Miras tarafından telif edilmiştir. Bu eser dışında 1950'li yıllara kadar hadis şerhçiliği adına olumlu gelişmelerin olduğu pek söylenemez. Çünkü Demokrat Parti'nin 1950'li yıllarda iktidara geldiği döneme kadar önceki iktidarların izlediği din politikasından dolayı dinî yayınlar olumsuz anlamda etkilenmiş ve tabiatıyla hadis şerhçiliği de bundan payını almıştır. Dolayısıyla hadis şerhçiliğinde *Tecrid-i Sarîh* dışında dinî yayınlarda bir gerileme söz konusu olmuştur. Esasında Ahmed Naim'in bazı açıklama ve notları barındıran *Kırk Hadis*'i de cumhuriyet döneminin hadis şerhçiliğine dair ilk yayınlardan sayılmaktadır. Yine Selâmi Münir Yurdatap (öl.1987) tarafından tercüme edilen *1001 Hadis Tercümesi ve Tefsiri* (1941), Ahmed Hamdi Akseki'nin (öl.1951) *Peygamberimizin Vecizeleri* (1945), emekli Binbaşı Numan Kurtulmuş (öl.1952) tarafından yazılan *Binbir Hadis Tercemesi* (1948) ile Mehmet Kemal Pilavoğlu'nun *201 Ahâdis-i Şerif ve Şerhi* (1951) adlı eserler Cumhuriyetin ilk dönemlerinde kaleme alınan hadis şerhleridir.⁴

Bu dönemin hadis şerh edebiyatına dair eserlerinden birisi de 1951 yılında Ömer Fevzi Mardin tarafından kaleme alınan *Hadîs-i Şerîfler Mevzûlara Göre Tasnifli-Şerhli* isimli çalışmadır.⁵ Cumhuriyet döneminin modern şerh edebiyatına ilişkin önemli numunelerinden birisi olan bu eser üzerine herhangi bir çalışmanın yapılmamış olması araştırma konusu olarak seçilmesinin en önemli sebebidir. Bu çalışmada ilgili eser bağlamında Ömer Fevzi'nin rivâyetleri yorumlama tekniği ve şerh metodu ortaya konulacak ve Cumhuriyet dönemi hadis şerhçiliği hakkında fikir sahibi olunacaktır. Şimdi Ömer Fevzi Mardin'in hayatı, ilmî faaliyetleri ve hakkındaki bazı söylentileri ele almak uygundur.

1. Ömer Fevzi Mardin'in Hayatı

Ömer Fevzi Mardin, Mardinî nisbesiyle bilinen köklü bir ailenin çocuğu olarak 6 Mayıs 1878 yılında Mardin'de doğdu. Babası Mardinizâde Seyyid Arif Paşa (1852-1920) dönemin Suriye valiliği görevini yapmıştır. Annesi Zarife, Bedirhanogulları ailesinden Bedirhan Paşa'nın kızıdır. Dedesi Seyyid Yusuf Sıdkî Mardin (1816-1903) ise Kadiri ve Nakşibendi şeyhlerinden olup ikinci Abdulhamid zamanında kazaskerlik görevini icra etmiştir.⁶ Dönemin tanınmış simalarından Yusuf Sıdkî, kazaskerlik dışında mahkeme baş katipliği ile müftülük görevi icra etmiş ve şer'î ilimlerde söz sahibi olarak ilk defa *Gazali'nin İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn* adlı eseri üzerine dokuz ciltlik tercüme ve şerh yazmıştır.⁷ Osmanlı döneminde Mardinizâdeler diye şöhret bulan bu aile, özellikle Mardin'de eski zamanlarda büyük dedeleri Ağa Çelebi'ye ithafen Ağazâdeler olarak da anılmışlardır.⁸

Ömer Fevzi'nin aile nesebi Mardin'e Kadiri tarikatını getiren ve Şirin Dede lakabıyla anılan Seyyid Şeyh Muhammed Şahrind el-Kadiri'ye kadar uzanır. Aile fertlerindeki tüm şahıslar nesilden nesile Kadiri tarikatını birbirine devretmişlerdir. Bu husus aile fertlerinin izlediği tasavvufî anlayış bakımından kayda

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Efendioğlu, "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/559-560; Türkan, *Hadis Şerh Geleneği*, 48-59; Karagözoğlu, *Hadis Şerh Literatürü I*, 224-273.

⁴ İsmail Lütfi Çakan, "1876-1976 Arası Türkiye'de Hadis Çalışmaları Bibliyografyası (Kitaplar)", *İslam Medeniyeti Dergisi* 4/39 (15 Haziran 1980), 39-47; Erdinç Ahatlı, "Cumhuriyet Dönemi Hadis Şerhçiliği Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (01 Mayıs 2013), 202-207.

⁵ Ömer Fevzi Mardin, *Hadîs-i Şerîfler Mevzûlara Göre Tasnifli - Şerhli* (İstanbul: Yelken Matbaası, 1978).

⁶ Kâmil Büyüker, "İstanbul'da Mardinli Bir Asker, Mutasavvıf: Ömer Fevzi Mardin (1878-1953)", *Makalelerle Mardin IV Önemli Sımlar Dini Topluluklar*, ed. İbrahim Özcoşar (İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2007), 76.

⁷ Tahsilini Mardin ve çevresindeki medreselerde tamamlayan Yusuf Sıdkî, Zemahşeri'nin *Nevabiğü'l-Kelim* adlı eserini de *Güzel Sözler Söyleyen Büyükler* adıyla Türkçeye kazandırmıştır. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1996), 4/378; Mehmet Sait Çalka, "Mardinli Ömer Şevki Efendi ve Türkçe Divânı", *Sufî Araştırmaları* 1/1 (2010), 50-51.

⁸ Büyüker, "İstanbul'da Mardinli Bir Asker", 76.

değerdir. Bu şecerenin nihayeti Hz. Hüseyin'e kadar dayandırılır. Bundan dolayı Ömer Fevzi ve ailesi "seyyid" lakabıyla anılmışlardır. Şeceresindeki tüm isimler Kadirî tarikatına mensuptur. Ancak babası ile dedesi Kadirî tarikatıyla birlikte Rıfâî tarikatına da mensuptur. Dedesi Yusuf Sıdkî, Kâdirî tarikatı hilafetiyle birlikte Rıfâî tarikatının hilafetini uhdesinde bulundurmıştır.⁹ Bu ailenin Abdulkadir Geylânî ile akrabalıkları olduğu da ifade edilmiştir. Buna göre Abdulkadir Geylânî, asırlar önce Mardinizâdelerin dedelerinden birisine Ömer Fevzi'ye teslim edilmek üzere bir takke emanet etmiş ve takke muhafaza edilerek nesilden nesile aktarılmış ve nihayet Ömer Fevzi'ye teslim edilmiştir. Bu takkenin Ömer Fevzi'nin vefatıyla birlikte onunla defnedildiği belirtilmiştir.¹⁰

Tasavvufa böylesine yakın bir ailede yetişen Ömer Fevzi, kendi isteğiyle askeri okullara yazılmış ve yıllarca askeri okullarda eğitim görmüştür. Okul hayatı oldukça müspet geçtikten sonra orduya katılan Ömer Fevzi, askerlik hayatında gösterdiği başarılarından dolayı "Hamidiyye Kahramanı" olarak anılmıştır. Bu unvanı Hamidiye harbinde Bahriye Nâzırı Rauf Orbay ile birlikte almışlardır.¹¹ Dönemin İran'ını İngiltere ve Rusya nüfuzundan kurtarılması için girişimlerde bulunan Ömer Fevzi, Sünnî ve Caferî mezhepleri arasındaki uzlaşmazlıkları çözmek amacıyla ulema ile temaslarda bulunmuş ve Caferilerin hac talepleri için Osmanlı Hükümeti nezdinde aracılık da yapmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin birinci dünya harbinden yenik çıkmasıyla bu faaliyetler sonuçsuz kalmıştır.¹²

Ömer Fevzi, Mustafa Kemal Atatürk ve Enver Paşa ile silah arkadaşlığı da yapmış ve kendileriyle Trablusgarp Savaşına katılmıştır. İtalyanlarla yapılan deniz savaşında silah ve cephane sevkiyatıyla meşgul olmuş ve Avrupa'dan temin ettiği cephaneleri Libya'ya ulaştırmıştır. Askeri sahadaki bu ve benzeri çok sayıda başarısından dolayı birçok madalya ile taltif edilmiştir.¹³ Trablusgarp Savaşı, Ömer Fevzi'nin takip ettiği tasavvuf/tarikat çizgisi hususunda bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Kadirî ve Rıfâî meşayihî olan dedelerinin dergahında yetişen Ömer Fevzi, Libya'da savaş esnasında Arûsi Selâmi tarikatının şeyhi olan Seyyid Abdusselam el-Esmer'in (öl.981/1574) türbesini ziyaret etmesi yönünde el-Esmer'den âlem-i batında manevi bir emir almıştı. Ömer Fevzi, türbeyi ziyaret ettikten sonra bu tarikata bağlanarak tarikatın Seyyid el-Esmer'den sonra gelecekteki ikinci Pîr'i olmuştur.¹⁴

Ömer Fevzi, hayatı boyunca tarikatlara büyük önem vermiş ve çok sayıda tarikata intisap etmiştir. Örneğin Trablusgarp Savaşının bitiminde askerlik vazifesinden emekli olan Ömer Fevzi, daha sonra silah arkadaşı Rauf Orbay'ın vesilesiyle Halidiyye Şeyhi olan Küçük Hüseyin Efendi olarak bilinen Hüseyin Hüsnü Efendi (öl.1930) ile tanışmış ve ondan Nakşibendiyye hilafeti almıştır. Askerlik vazifesinden ayrılmasıyla tüm zamanını bu tarikata ve şeyhine hizmete veren Ömer Fevzi, şeyhinin vefatından sonra irşad faaliyetlerine başlamıştır.¹⁵

Ömer Fevzi çok sayıda tarikata intisap etmiş olmasına rağmen Cumhuriyet döneminde daha çok Arusî Selâmi tarikatının şeyhi olarak bilinmektedir. Bu tarikat, Şâzeliyye tarikatının Ebu'l-Abbas Ahmed el-Arûs (öl.868/1464) tarafından kurulan Kuzey Afrika kollarından birisidir. Esasında bu tarikatın Afrika'daki kolu Seyyid Ahmed b. Zerrûk'a (öl. 899/1493) nispetle Zerrûkiyye ismini de taşır.¹⁶ Fethullah el-Acemî vasıtasıyla Horasan'dan Kuzey Afrika'ya geldiği anlaşılan bu tarikat, dünyevî işlere değer vermeyen bir irşad anlayışına sahiptir. Ahmed el-Arûs, bu özelliği Şâzeliyye'nin esasları ile birleştirerek Arûsiyye'yi kurmuştur. Bu tarikat, Abdusselam el-Esmer döneminde yaygınlık kazanmıştır. Bu yüzden el-Esmer'e ikinci Pîr unvanı

⁹ Büyüker, "İstanbul'da Mardinli Bir Asker", 77-78; Çalka, "Mardinli Ömer Şevki Efendi", 51-52.

¹⁰ Büyüker, "İstanbul'da Mardinli Bir Asker", 78-79.

¹¹ Abdullah Muradoğlu, "Türkeş'in Gizli Dünyası (5 bölümlük yazı dizisi)", *Yeni Şafak Gazetesi* (18.08. 2003).

¹² Büyüker, "İstanbul'da Mardinli Bir Asker", 80.

¹³ Muradoğlu, "Türkeş'in Gizli Dünyası (5 bölümlük yazı dizisi)".

¹⁴ Büyüker, "İstanbul'da Mardinli Bir Asker", 81; Arûsi-yi Selâmi Tarikatı, "Ömer Fevzi Mardin" (Erişim 26 Ekim 2022).

¹⁵ Büyüker, "İstanbul'da Mardinli Bir Asker", 82-84; Arif Sacit Şair, "Türk'ü Titretip Kendine Döndürme Yazısı", *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm Yolunda Fabrika* 59 (Ekim 2004), 59; Muradoğlu, "Türkeş'in Gizli Dünyası (5 bölümlük yazı dizisi)".

¹⁶ Mehmet Faik Erbil, *Mir'âtü'l-Hakâik (Hakikâterin Aynası)* (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2006), 282.

verilmiştir. Ahmed el-Arûs'un şeyhi Ebu'l-Abbas el-Hadramî'nin Kadiriyye silsilesinde yer almasından dolayı Arûsiyye'nin Kadiriyye tarikatının kollarından birisi olduğu da söylenmektedir.¹⁷

Arûsi Selâmî tarikatının Türkiye'deki şeyhinin Ömer Fevzi Mardin olduğu görülmektedir.¹⁸ Nitekim bu tarikat adına açılan bir web sayfasında da tarikatın Arûsi Selâmi Ömerî kolunun Ömer Fevzi Mardin tarafından kurulduğu ifade edilmiş ve Ömer Fevzi'nin tarikat halifeliğini Mustafa Aziz Çınar'a (öl. 1979) devrettiği belirtilmiştir.¹⁹ Bundan dolayı Çınar, tarikatın Pîr-i sânisî olarak bilinmektedir.²⁰ Mustafa Aziz Çınar'dan sonra halifelik Şeyh Necmettin Oyman ve Mehmet Faik Erbil'e geçmiştir.²¹ Bu bilgiler, Ömer Fevzi'ye çok sayıda keramet isnad eden²² tarikat şeyhlerinden M. Faik Erbil tarafından da ikrar edilmiş.²³ Mardin'den Arûsi Ömerî tarikatı halifeliği alanlar arasında Şeyh Hüsnü Sarıer Ceyhun ve Üsküdarlı Nafiz Uncu Efendi de bulunmaktadır.²⁴

Tarikat şeyhlerinden M. Faik Erbil, bu tarikatın yeryüzünde Allah'a en yakın olan tarikatların başında geldiğini iddia etmektedir. Ona göre bu tarikat, aynı zamanda Kâdiriyye, Rufâiyye, Bedevîyye, Şâzeliyye, Desûkiyye, Çeştiyye ve Ethemîyye gibi çeşitli tarikatların özünü uhdesinde cem etmiş ve "Üveysilik"²⁵ hususu üzerinden en kısa yoldan hakka ulaşmayı hedef edinmiştir. Tarikatın Türkiye'deki Ömerî kolu da bu cihet üzerine kurulmuştur.²⁶

Ömer Fevzi'nin asker kökenli olması, Arûsiliğin devlet yöneticileri tarafından benimsenmesini kolaylaştırmış gözükmektedir. Nitekim Arusiliği ele alan bazı gazetelerde bu konuya temas edilmiş, Mardin ailesinin Arusilik geleneğinin temsilcilerini yetiştirmekle ünlü olduğu ve bu tarikatın yüksek devlet temsilcilerini de cezbediği ifade edilmiştir. Buna göre Cumhuriyet döneminde İttihat ve Terakki yöneticilerinin önemli bir kısmının ve üst rütbeli subaylardan bazılarının Arûsilik tarikatına mensup olduğu iddia edilmiş ve bunlar arasında Rauf Orbay, Mareşal Fevzi Çakmak ve Kazım Karabekir Paşa'nın da bulunduğu kaydedilmiştir.²⁷

2. Ömer Fevzi Hakkında Söylenenler/İthamlar

Ömer Fevzi hakkında müspet anlamda görüş olduğu gibi menfi yönde de görüşler nakledilmiş ve çeşitli şekillerde itham edilmiştir. Esasında Ömer Fevzi, yazdığı eserlerle ve irşad faaliyetleriyle uğraşırken benimsediği bazı görüşler farklı kesimlerce tartışılmıştır. Ona yönelik en önemli itham ise misyonerlik propagandasıdır. Buna göre değişik tasavvufî ekoller, Ömer Fevzi'nin Hristiyanlara ve Musevilere olan bakış açısından dolayı onun Bible House (*Kitâb-ı Mukaddes*) isimli teşkilat adına çalıştığını ifade etmişlerdir. Ayrıca onun *Din Dersleri* adlı kitabında misyonerlik faaliyetleri için çalışıp yeni bir din anlayışı aşılama gayreti içinde olduğu ileri sürülmüş, kitaplarının genelinde Ömer Fevzi'nin dinleri mukayese ederek Misyonerlik propagandası yaptığı da iddia edilmiştir. Bu noktada eleştirilen görüşlerinden birisinin şu şekilde olduğu ifade edilmiştir: "Her din haklıdır. Biaenaleyh Mecusi, İsevî, Musevî ve Müslüman birdir. Bu

¹⁷ Mehmet Demirci, "Arûsiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/424.

¹⁸ Erbil, *Mir'âtü'l-Hakâik (Hakikâtilerin Aynası)*, 282-283.

¹⁹ Arûsi-yi Selâmi Tarikatı, "Ömer Fevzi Mardin".

²⁰ Erbil, *Mir'âtü'l-Hakâik*, 282-283.

²¹ Şair, "Türk'ü Titretip Kendine Döndürme Yazısı", 62; Muradoğlu, "Türkeş'in Gizli Dünyası (5 bölümlük yazı dizisi)"; Arûsi-yi Selâmi Tarikatı, "Ömer Fevzi Mardin".

²² Bu kerametler için bkz. Erbil, *Mir'âtü'l-Hakâik*, 282-283, 288-291.

²³ Erbil, *Mir'âtü'l-Hakâik*, 282-283.

²⁴ Büyüker, "İstanbul'da Mardinli Bir Asker", 85.

²⁵ Bir kimsenin zâhiren görmediği kişi veya kişilerden mânevî eğitim alması ve bu yolla meydana gelen tarikat anlamındaki tasavvuf terimidir. Örneğin Hz. Peygamber'in kendisi ile bizzat görüşmeyen Üveys el-Karanî'yi rüya ve diğer mânevî yollarla irşat ettiği kabul edilir. Bkz. Necdet Tosun, "Üveysilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/400-401.

²⁶ Erbil, *Mir'âtü'l-Hakâik*, 287-288.

²⁷ Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi, "Yöneticilerin Geleneği" (06 Mart 2001); Şair, "Türk'ü Titretip Kendine Döndürme Yazısı", 59-60.

ayrılığı ortadan kaldırmak için kitapların en faydalı olan kısımlarını alıp yeni bir terkip yapmak (yeni bir metin inşası) doğru olanıdır.”²⁸

Ömer Fevzi hakkında yapılan en önemli eleştirilerden birisi de gayr-i müslimler adına mevlid okutulabileceği yönündeki fetvasına ilişkindir. Buna göre 8 Aralık 1951 yılında amansız bir hastalığa yakalanan dönemin Arjantin Cumhurbaşkanı Juan Peron’un eşi Eva Peron’un sağlığına kavuşabilmesi için İstanbul Şişli Camii’nde bir mevlid okutulmuş ve bu mevlid 13 yıl Arjantin’de yaşayan bir Türk vatandaşı tarafından tertip edilmiştir. Mevlide Beyoğlu müftüsü, Arjantin’in İstanbul Başkonsolosu ve cemaatiyle birlikte yirmi beş Arjantin vatandaşı katılmıştır. Bu meseleden sonra gayr-i müslimler için mevlid okutulup okutulmayacağı tartışma konusu olmuş ve Ömer Fevzi, Peron için mevlid okunabileceğini savunmuştur.²⁹ Esasında Ömer Fevzi, önemli gördüğü bu meseleyi izah etmek amacıyla *Müslüman Olmayanların Din Durumları* adlı bir eser kaleme almıştır. Bu eserde gayr-i müslimler için mevlid dışında dua da edebileceğini ve bu tür şeylere mazhar olmak için Müslüman olmak gerekmediğini bilakis ehl-i kitap için de bunların geçerli olduğunu ayet, hadis ve yorumlarla açıklamaya çalışmıştır.³⁰ Ömer Fevzi’nin mevlid ile ilgili fetvası başta olmak üzere *Müslüman Olmayanların Din Durumları* (İstanbul, Nur Basımevi, 1952) ve *Vâridât-ı Süleyman Şerhi* (İstanbul-Acun Basımevi, 1951) gibi bazı eserlerindeki çeşitli fikirleri sert bir dille eleştirilmiş ve bundan dolayı itikadî ve ameli durumu hakkında çok ağır ifadeler kullanılmıştır. Ona yönelik bu tenkitleri yapanlardan birisi de Kadir Mısıroğlu’dur (öl. 2019).³¹

3. Vefatı ve Eserleri

Ömer Fevzi Mardin 1 Mart 1953 tarihinde İstanbul’da vefat etmiş ve Karacaahmet Mezarlığına defnedilmiştir. Kendisinin iki oğlu ve bir kızı bulunmaktadır. Soyu günümüzde devam etmektedir.³² Ömer Fevzi’nin sağlığında Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca gibi bazı dilleri iyi bildiği ifade edilmiştir.³³ Esasında yabancı dillere olan bu yatkınlığı yazdığı bazı kitap ve risale tercümelelerinden de anlaşılmaktadır. Onun telif ettiği eserlerin önemli bir kısmı İlahiyat Külliyyatı dizisiyle yayınlanmıştır. İlk telif ettiği eseri Osmanlıca olup *Dinî Hasbihal* (İstanbul: 1342) adını taşımaktadır.

Bu eser dışında *Başlangıçtaki Fikir ve Allah Mefhumu* (İstanbul, Nur Matbaası, 1953), *Din ve Safhaları* (İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1940), *Din ve Esasları* (İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1940), *Din ve Telakkileri* (İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1940), *Din ve Hikmetleri* (İstanbul, Çeltut Matbaası, 1940), *Din ve İlmiyel Esasları* (İstanbul, Bozkurt Matbaası, 1940), *Müslümanlık Esasları* (Sinan Matbaası, 1943), *Hıristiyanlarda İntibah Hareketleri* (Sinan Matbaası, 1944), *Musevilere Çıkar Yol* (Sinan Matbaası, 1944), *Istırab* (Sinan Matbaası, 1944), *Ümit* (Sinan Matbaası, 1945), *Kurtuluş* (İstanbul-Aydınlık Basımevi, 1945), *Dinde Askerlik Kültürü* (İstanbul-Aydınlık Basımevi, 1945), *Din Dersleri* (İstanbul-Aydınlık Basımevi, 1946), *Hakikat İlmi İrfan* (İstanbul-Aydınlık Matbaası, 1946), *Hayat ve Hakikat* (İstanbul-Aydınlık Matbaası, 1946), *Vâridât-ı Süleyman Şerhi 1. cilt* (İstanbul-Kemal Matbaası, 1951), *Vâridât-ı Süleyman Şerhi 2 ve 3. cilt* (İstanbul-Acun Basımevi, 1951), *Kur’an-ı Kerim Mevzulara Göre Tasnifli-Şerhli Türkçesi* (İstanbul-Yelken Matbaası, 1976), *Hadîs-i Şerifler Mevzulara Göre Tasnifli-Şerhli* (İstanbul-Yelken Matbaası, 1978), *İslam’ın Şartlarının Şartları* (İstanbul, Nur Basımevi, 1951), *Allah’ın Hilkatde Muradı* (İstanbul, Nur Basımevi, 1952), *Kitap Ehli Ailesi* (İstanbul, Nur Basımevi, 1952), *Allah’ı Tanıtan İsimler Sıfatlar* (İstanbul, Nur Basımevi, 1952), *Müslüman Olmayanların Din Durumları* (İstanbul, Nur Basımevi, 1952), *Münacaat-Çocuk Dilinden Dua* (İstanbul, Çeltut Matbaası, 1940), *Münacaat-Çocuk Duaları ve İlahileri Manzum* (İstanbul, Çeltut Matbaası, 1940), *İslâm Muhtırası* (Sinan Matbaası, 1943), *Âsumanın Münacatı-Kız Çocuklarımızın İlahi Şiirleri* (İstanbul, Aydınlık Matbaası, 1945),

²⁸ Büyüker, “İstanbul’da Mardinli Bir Asker”, 89-91.

²⁹ Şair, “Türk’ü Titretip Kendine Döndürme Yazısı”, 64; Büyüker, “İstanbul’da Mardinli Bir Asker”, 86-87.

³⁰ Ömer Fevzi Mardin, *Müslüman Olmayanların Din Durumları* (İstanbul: Nur Basımevi, 1952).

³¹ Kadir Mısıroğlu, “Ömer Fevzi Mardin Kimdir İtikâden Durumu Nasıldır?”, *YouTube* (18 Nisan 2015), 00.01-20.52.

³² Büyüker, “İstanbul’da Mardinli Bir Asker”, 92-93.

³³ Büyüker, “İstanbul’da Mardinli Bir Asker”, 79.

Köylü Kardeş (İstanbul, Acun Basımevi, 1950), *Türk ve Demokrasi* (İstanbul, Acun Basımevi, 1950), *Köylü Kardeşe Din Bilgisi* (İstanbul, Acun Basımevi, 1950), *Muhacirlere İlahi Borcumuz* (İstanbul, Acun Basımevi, 1950), *Kore Savunması'na Katılmamızda Dinî ve Siyasi Zaruret* (İstanbul, Acun Basımevi, 1950), *Dinde Güzel Sanat Telâkkîsi-Mûsikî, Resim, Heykel* (İstanbul, Nur Basımevi, 1951), *Peygamber Efendimizin Hayırseverlerden İstedikleri* (İstanbul, Nur Basımevi, 1951), *Hazret-i Muhammed Efendimizin Nebî Olarak Geleceği Hakkında Evvelki Mukaddes Kitapların Tebşîratı* (İstanbul, Nur Basımevi, 1951), *Ölüm ve Ahiret* (İstanbul, Nur Basımevi, 1952), *Kan Gütme Da'vası* (İstanbul, Nur Basımevi, 1953), *God's Purpose in Creation* (İstanbul, Nur Basımevi, 1952) ve *A Voice From the East* (İstanbul, 1943) gibi çok sayıda eser kaleme almıştır.³⁴

4. Hadis Şerh Metodu

Hadis şerh faaliyetleri, rivâyetlerin doğru anlaşılması ve yorumlanması hususunda önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Bu tür faaliyetlerin yapılmasının temel sebebi ele alınan rivâyetlerin her açıdan açıklanma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda *Hadis-i Şerifler* adlı eserinde 1635 rivâyeti sahabe râvisi dahil isnadsız bir şekilde tercüme halleriyle eserinde ele alan Ömer Fevzi, hadisleri sıralayıp şerh etmeden önce bu eseri yazma gayesinin halka her zaman istifade edebilecekleri hadisleri öz olarak okutmak olduğunu ifade etmiştir. Buna göre eserde muhatabının halk olduğunu ve bundan dolayı teferruat vermediğini, ayrıca teferruat barındıran bilgilerin ulemayı alakalandırdığını belirtmiştir. Dolayısıyla ona göre halkın ihtiyacı metne ve manayadır. Halk bir rivâyeti kabul edecekse onu rivâyet edenin hatırını sayarak değil, aklına, mantığına, vicdani hislerine ve zevki selimine uygun geldiği için kabul edecektir.³⁵ Ömer Fevzi'nin bu yaklaşımı, mutasavvıfların hadis kabul şartlarıyla birebir örtüşmektedir. Nitekim bilinmektedir ki tasavvuf ehli, hadis rivâyeti konusunda hadisçilerden farklı olarak isnadlarla pek ilgilenmemişlerdir.³⁶

Ömer Fevzi eserine aldığı rivâyetleri *Sahîh-i Buhâri* başta olmak üzere muhtelif eserlerden derlemiştir. Yine müellif hadis derc edilmiş bazı kitaplarda rastladığı rivâyetleri de zaman zaman ayıklayarak eserine aldığını ifade etmiştir.³⁷ Nakledilen rivâyetlerin her birine numara veren Ömer Fevzi, eserine aldığı Buhârî hadislerini doğrudan *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhî*'nden almış ve bunlara "B." rumuzuyla işaret ederek *Tecrîd-i Sarîh*'teki sıra numarasına dikkat çekmiştir.

Eserde takip edilen şerh metodu bir yönüyle (ayet ve hadislerle anlama, sebep-i vürûd zikredilmesi, garip kelimeleri açıklama, fıkhi hüküm çıkarma vs.)³⁸ klasik hadis şerhlerindeki metotlara benzemektedir. Ancak bir başka yönüyle ise klasik şerhlerden ayrılmaktadır. Şimdi Ömer Fevzi'nin hadisleri şerh etme esnasında takip ettiği bazı metotları "Şerhin Genel Metodu" ve "Şerhin Ayırt Edici Metodu" başlıklarıyla ele almak uygundur.

4.1. Şerhin Genel Metodu

Ömer Fevzi, eserinde hadisleri şerh ederken genel olarak klasik hadis âlimlerinin takip ettiği bazı yöntemleri esas almıştır. Bu anlamda Ömer Fevzi, hadisleri yorumlarken klasik hadis uleması gibi öncelikle hadisi açıklayan ve destekleyen ayet veya başka hadislerden yararlanmış, sebep-i vurûda işaret etmiş, hadiste anlaşılması zor olan kelimelerin lügat ve ıstılah anlamlarına dikkat çekmiş, hadisin ihtiva ettiği bazı

³⁴ Bu eserler için bkz., Arûsi-yi Selâmi Tarîkatı, "Ömer Fevzi Mardin".

³⁵ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 8.

³⁶ Süfîlerin hadis rivâyeti konusunda muhaddislerden ayrılan yönleri bulunmaktadır. Bunlar arasında; hadisleri isnadsız zikretmeleri, lafza önem vermeyip mana ile rivâyet etmeleri, keşif, ilham ve rüya yoluyla hadis rivâyet etmeleri, hadisleri kendi anlayışları doğrultusunda tevîl etmeleri ve sırlı hadislerin varlığına inanmaları gibi bazı unsurlar bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44-64; Ahmet Yıldırım, "Tasavvuf Ehlinin Hadis Rivâyeti ve Rivâyet Usulleri Açısından Tasavvuf Hadis Münasebeti", *İslâmî Araştırmalar* 10/1-2-3 (1997), 111, 110-123.

³⁷ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 8.

³⁸ Bu yöntemler için bkz. Efendioğlu, "Şerh", 38/560.

fikhî hükümlerine yer vermiş, rivâyetlerin sıhhat durumlarına yönelik bilgiler aktarmış ve başta sahabe ile tabiûn olmak üzere İslâm ulemasının görüşlerini referans almıştır. Eserde hadisler ele alınırken izlenilen mezkûr metotları şu şekilde ele almak mümkündür.

4.1.1. Hadislerin Anlaşılmasında Ayet ve Hadislerden Yararlanma

Ömer Fevzi'nin hadisleri şerh ederken başvurduğu en önemli yöntemlerden birisi ayet ve hadislerden istifade etmesidir. Bu anlamda onun gerek hadisin anlamını izah etme gerekse de hadisi anlamca pekiştirme noktasında yoğun bir ayet kullanımına başvurduğu görülmektedir. Ömer Fevzi, ele aldığı hadisleri şerh ederken ayetin ilgili kısmını verme veya ayetin tamamını zikretme şeklinde iki yöntem takip etmiştir. Ayrıca Ömer Fevzi gerek ayetlerin gerekse de hadislerin sadece meallerini vermekle yetinmiş orijinal Arapça metinleri zikretmemiştir. Örneğin "*İmânın başta gelen şartı; her nerede olursan ol Cenâb-ı Hak'ın seninle olduğunu bilmendir*"³⁹ hadisini açıklarken bunun "*Her nerede olursanız o sizinledir.*" (Hadîd 57/29) ayetinin tam karşılığı olduğunu ve dolayısıyla bu ayetle hadisin anlamca desteklendiğini kaydetmiştir. Burada uzun olan ayetin sadece anlamca hadisi destekleyen pasajı zikredilmiştir.⁴⁰ "*İbadetlerden gücünüz yetişebilecek ibadeti ihtiyar edin*"⁴¹ anlamındaki rivâyet de açıklanırken Kur'an'ın çok sayıda ayetinin (Talak 65/5, Nisa 4/27, İnşirah 94/5) bu hadisi anlamca desteklediği ifade edilmiştir. Bunlardan bir kısmı şu şekildedir: "*Allah size kolaylık murad edip güçlük istemez*" (Bakara 2/185), "*Allah hiçbir nefse, takati olmayan şeyi teklif etmez*" (Bakara 2/286).⁴²

Ömer Fevzi'nin hadisleri şerh ederken en çok başvurduğu yöntemlerden birisi hadisi hadisle anlamca pekiştirme ve yorumlamadır. Esasında eserde hadisler bu yöntemle ele alınmıştır. Çünkü müellif eserini konu başlıkları ile telif etmiş ve her başlığın altında konuyla ilgili anlamca birbirine yakın hadisleri peş peşe sıralamış ve sonrasında bazı izahlara yer vermiştir. Örneğin dinde iyi niyetin önemi ele alınırken amelilerin niyete göre olduğu anlamındaki dört farklı rivâyet⁴³ peş peşe sıralanmış ve bu rivâyetlerin "*Müminin niyeti amelinden hayırlıdır*"⁴⁴ rivâyetiyle anlamca desteklendiği ifade edilmiştir.⁴⁵

4.1.2. Hadiste Geçen Bazı Kelimelerle İlgili Bilgi Verilmesi

Ömer Fevzi'nin eserinde hadisleri şerh ederken başvurduğu önemli ilmî faaliyetlerden birisi de kavram açıklaması yapmasıdır. O, hadiste geçip anlaşılması noktasında güçlük çekilen kelime ve kavramları açıklama yoluna başvurmuştur. Bu anlamda eserinde hadislerde geçen setr (s. 28), halife (s. 52), sadaka (s. 60), dilenci (s. 62), necat (s.124), âlim (s. 146), haram lokma (s. 156), özürçülük (s. 174), tevekkül (s. 190), ibadet (s. 199), tahiyat (s. 222), mesh (s. 240), salavat (s. 248), itikaf (s. 283), hıdır (s. 302), mersiye (s. 324), rab (s. 341), mümin (s. 346), riya (s. 362), zımmi (s. 390) ve i'la-yı kelimetullah (s. 401) gibi çok sayıda kavramı açıklamıştır.

"...ve Allah'ın arşı su üzerinde bulunuyordu, sonra Allah kâinatın tamamını takdir ve tespit etti." anlamındaki hadis ele alınırken "arş" kelimesi hakkında önemli izahlarda bulunulmuştur. Buna göre bu

³⁹ Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989), 1/305; Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsât*, thk. Târik b. Avdillah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 8/336; Ebü'l-Hasen Nûreddin Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, thk. Hüsâmeddin el-Kudsî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 1/60.

⁴⁰ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 16-17.

⁴¹ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993), "Savm", 51; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1991), "Salâtü'l-Müsâfirin", 785.

⁴² Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 202-203.

⁴³ Buhârî, "Bed'ül Vahy", 1, "İmân", 22; Müslim, "İmâre", 1907; Ebü Abdillâh Muhammed İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Zühd", 26; Süleymân b. el-Eş'as Ebü Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kamil Karabelli vd. (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Talak", 11.

⁴⁴ Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 6/185; Ebü Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, thk. Abdülaî Abdülhamîd Hâmîd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 9/176.

⁴⁵ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 110-111.

hadiste arş, yükseklik ifade eden umumi bir manadadır ve kâinatı her cihetten ihata eden müstedir bir felektir. Allah'ın ilk yarattığı uluv ve irtifa ifade eden şeye arş denilmiştir. Bundan dolayı bu durum, Allah'a nispet edilerek Allah'ın arşı denilmiştir ki Allah'ın kudretinin ilk tecelli ettiği sahadır.⁴⁶ Aynı şekilde Hz. Peygamber'in gerek Kureyş ahalisine gerekse de kızı Fatıma validemize şefaatine güvenmemesi gerektiği yönündeki telkinlere dair bazı hadisler⁴⁷ şerh edilirken şefaath kavramı üzerinde durulmuş ve bu kavramın "merhamet, alâka, gayret ve kurtarıcılık" anlamlarına geldiği ifade edilmiştir.⁴⁸ Dehr'e sövmenin yasaklandığına dair rivâyet⁴⁹ şerh edilirken de Dehr'in dünya, felek ve zaman manalarına geldiği belirtilmiştir.⁵⁰

4.1.3. Sebeb-i Vürûdun Açıklanması

Sebeb-i vürûd, hadislerin doğru anlaşılıp yorumlanmasında önemli katkı sağlayan unsurlardan birisidir. Ömer Fevzi, eserinde hadisleri şerh ederken imkânlar nispetinde bu durumu dikkate almış ve bazı rivâyetlerin daha iyi anlaşılması adına sebeb-i vürûda dair izahlarda bulunmuştur. Örneğin "*Allah dünyada her yükselen şeyi muhakkak aşağı almayı iltizam eder.*"⁵¹ anlamındaki hadisi ele alırken Allah Resulü'nün bu hadisi irad etmesindeki sebebini bizzat rivâyetle birlikte nakledildiğini ifade etmiştir. Buna göre Hz. Peygamber'in koşuculuğuyla meşhur olan bir devesi vardı. Bu deveyi o zamana kadar hiçbir deve geçmezdi. Bir yük devesi bu deveyi yarışta geçtiğinde Hz. Peygamber yukarıdaki hadisi irad etmiştir.⁵²

Ömer Fevzi, "*Sizler ancak zayıfların duası sayesinde mansûr ve merzûk olunursunuz*"⁵³ anlamındaki rivâyeti de ele alırken bu rivâyetin sebeb-i vürûdunun Sa'd b. Ebî Vakkas olduğunu ifade etmiştir. Buna göre Sa'd, diğer sahabeye kıyasen şecaati ve zenginliği cihetiyle kendisini mümtaz bir şahsiyet olarak görürdü. Bu sebeple Hz. Peygamber, umuma hitap ederek yukarıdaki ihtarda bulunmuştur.⁵⁴ Ayrıca "*Kızım öyle söyleme, evvelce söylemiş olduklarını inşad eyle*"⁵⁵ rivâyetini ele alan Ömer Fevzi, bu rivâyeti de sebeb-i vürûd zikrederek izah etmiştir. Buna göre rivâyetin sebeb-i vürûdu rivâyetle birlikte nakledilmiştir. Nitekim bir düğünde def çalan bazı kızlar Bedir Savaşında şehit olan sahâbîlerin menkıbelerini anmış ve akabinde bu kızlardan birisi "*İçimizde yarın ne olacağını bilen bir Nebi vardır*" dediği için Hz. Peygamber mezkûr hadisi irâd etmiştir.⁵⁶

4.1.4. Hadislerden Fıkhî Hükümler Çıkarılması

Ömer Fevzi *Hadis-i Şerifler* adlı eserinin muhtelif yerlerinde fıkhî ile ilgili açıklamalara çokça yer vermiştir. Bu eserde fıkhî hükümlere dair açıklamaların yoğun olması eserin içeriğinden kaynaklanmış gözükmektedir. Çünkü eserde gusûl, abdest, namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetlere dair çok sayıda bölüm yer almış ve bunlarla ilgili hadisler ele alınmıştır. Örneğin "*Peygamber efendimiz bir seferde haceti kaza ettikten sonra aldıkları abdestte yalnız yüz ve ellerini yıkadı ve başı ile ayaklarını mesh etti*"⁵⁷ anlamındaki rivâyet şerh edilirken bu rivâyeti anlamca destekleyen "*Ey Mü'minler, namaza kalktığınız zaman yüzünüzü*

⁴⁶ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 44.

⁴⁷ Buhârî, "Vesâya", 11.

⁴⁸ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 56-57.

⁴⁹ Buhârî, "Edeb", 101; Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürsid vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 15/70, 16/239, 282.

⁵⁰ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 168-169.

⁵¹ Buhârî, "Cihâd", 59; Müslim, "İmân", 351; Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000), "Rikâk", 23; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 6/458.

⁵² Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 31.

⁵³ Buhârî, "Cihâd", 75.

⁵⁴ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 31-32.

⁵⁵ Buhârî, "Nikah", 49; Ebû Dâvûd, "Edeb", 51.

⁵⁶ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 125-126.

⁵⁷ Buhârî, "Vudû", 34; Müslim, "Tahâret", 274.

ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayınız, başınızı ve topuklara kadar ayaklarınızı mesh ediniz (yani siliniz).” (Maide 5/6) anlamındaki ayet zikredilmiş ve bunlardan hareketle fihki hüküm çıkarılmıştır. Görüldüğü üzere Ömer Fevzi, mezkûr ayeti “*mesh ediniz (yani siliniz)*” ifadesiyle tercüme etmiş ve benimsediği görüşü bu şekilde delillendirmeye çalışmıştır.⁵⁸ Ancak malumdur ki bu ayet, çok sayıda mealde ayakların yıkanması şeklinde tercüme edilmiştir.⁵⁹

Ömer Fevzi’ye göre elleri dirseklere kadar yıkamak lüzumu, Hicaz’ın sıcak olması dolayısıyla gömlek kollarının çok geniş olmasından, rüzgarla toz toprağın dirseklere kadar girmesinden ve terli olan kola yapışarak kolu kirletmesindedir. Ömer Fevzi’ye göre dar kollar gömlek ve elbise giyilen yerlerde bu zaruret ortadan kalkar, yalnız el yıkanır. Zira kol ağzı kapalıdır. Görüldüğü üzere ayette geçen “*dirseklere kadar ellerinizi yıkayınız*” ifadesi de mezkûr hadisle birlikte Hicaz’ın sıcaklığına tahsis edilerek tartışmalı olabilecek bir fihkî hüküm beyan edilmiştir.⁶⁰

Hac ve kurban bahislerinde aktarılan hadislerin yorumlarında da de fihki hükümlere yer verilmiştir. Örneğin hacla ilgili on iki kadar rivâyet peş peşe sıralandıktan sonra bu rivâyet haccın farziyetini bildiren ayetle (Ali İmran 3/97) de desteklenmiş ve hali vakti yerinde olan Müslümanlara hac yolu açık ve emin ise hac etmelerinin farz olduğu ifade edilmiştir.⁶¹ Hac esnasında kesecek kurban bulamayanların oruç tutması gerektiğini bildiren rivâyet⁶² ele alınırken de bu rivâyetten hareketle kurban kesemeyecek durumda olanlara on gün oruç tutmanın farz olduğu belirtilmiştir.⁶³

Eserde tartışmalı fihkî hükümlere birkaç yerde rastlamak mümkündür. Esasında bu durum daha önce de ifade edildiği gibi Ömer Fevzi hakkında ileri sürülen görüşlerin asılsız olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim Ömer Fevzi, namaz vakitleri başlığı altında miraçta beş vaktin farz olduğunu gösteren rivâyetleri zikretmeden önce uzun uzadıya izahatlarda bulunmuştur. Ona göre Kur’an’da bildirilen namaz vakitleri üçtür, hadislerde ise beştir. Ancak hadisin yanlış olması hakkında şüphe caiz iken Kur’an için bu durum söz konusu değildir. Ona göre malum ve kesin olan şey namazın üç vakit olmasıdır. Ayrıca Kur’an’da emredilmeyip miraçta beş vaktin emredilmesi problemlidir. Bu durum insanlığa da büyük bir zahmettir. Çünkü beş vakit namaz insanlığa kolay gelmediğinden dolayı herkes namaz kılamamaktadır.⁶⁴ Görüldüğü üzere Ömer Fevzi, “namazlar insanlığa zor gelmektedir, insanlar kılamamaktadır” gibi ifadelerle kendi yaşadığı dönemin şartları ışığında ayet ve hadisleri yorumlayıp⁶⁵ namazın vakitlerini tayin etmeye çalışmakta ve zorlama delillerle fihki hükümler istinbat etme gayreti içindedir.

Ömer Fevzi, Sünnilerin beş vakit namazı muhafaza etmelerinin de bir hakikate mebni olabileceğini ifade etmektedir. Ancak bu durumda bile beş vakit namazın tüm Müslümanlara şamil olmadığını; “Çünkü bunu herkes kılamıyor ve kılınamayacak şeyi de dinin emretmesi caiz değildir” cümlesiyle savunmaktadır. Sonuç olarak Ömer Fevzi’ye göre beş vakit namaz Kur’an’ın ilk nazil olduğu dönemde Hicaz ahalisinin büyük

⁵⁸ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 236-237; Ömer Fevzi’nin abdest ayetini anlama ve ona göre hüküm verme yaklaşımı bazı kesimlerce de benimsenmiştir. Abdest alırken ayağını yıkamayıp mesh edenlerin bu yaklaşımı, ayetteki “erculekum” kelimesini “erculikum” şeklinde okumalarından kaynaklanmıştır. Ehl-i Sünnet âlimleri, “lâm” harfi üzerindeki harekeyi fetha okuyarak ayakları yıkamanın farz olduğuna hükmetmiş ve bu konuda çok sayıda hadisi de delil getirmişlerdir. Bu kelimeyi lâmin kesresiyle okuyanlar ise, ayetten “başlarınızı ve ayaklarınızı topuklara kadar meshedin” anlamı çıkarmışlardır. Geniş bilgi için bkz. Mücteba Uğur, “Kur’an-ı Kerim ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkanması”, *İslâmî Araştırmalar* 3/2 (1989), 16-28.

⁵⁹ *Kur’an Yolu* (Erişim 11 Kasım 2022), Mâide 5/6.

⁶⁰ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 236-237.

⁶¹ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 252-254.

⁶² Buhârî, “Hac”, 103; Müslim, “Hac”, 1227; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 23.

⁶³ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 262.

⁶⁴ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 224-226.

⁶⁵ Cumhuriyet dönemi diğer âlimlerin de hadisleri yorumlarken dönemin şartlarıyla irtibatlandırarak ele aldıkları görülmektedir. Örnek için Bkz. Recep Emin Gül, “Toplumsal Bozulma ve Dinî Yozlaşma ile Mücadele Kültüründe Hadislerin Rolü: Hasan Basri Çantay Örneği”, *Türk Kültürü Sanatı ve Edebiyatında Hadisler Sempozyum Tebliğler Kitabı*, 24-26 Kasım 2021 (İstanbul: Meridyen Destek Derneği, 2022), 45-66; Recep Emin Gül, “Babanzâde Ahmed Naîm’in Sebülreşâd Dergisindeki Hadis Yorumculuğu”, *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm*, ed. İbrahim Özcoşar vd. (İstanbul: Divan Kitap, 2022), 45-63.

bir inzibata olan ihtiyacından dolayı miraçta farz kılınmıştır. Bu geçici tedbirdir. Bundan dolayı bu emirler Kur'an'a girmemiştir.⁶⁶

Ömer Fevzi'nin tartışmalı olabilecek türden fıkhî hüküm çıkardığı ve içtihad ederek fetva verdiği hususlardan birisi de Ramazan orucudur. Nitekim o, Ramazan orucu farz kılınmadan evvel Müslümanların aşure günü oruç tuttuklarını bildiren rivâyeti⁶⁷ şerh ederken Kur'an'da oruç tutma hususunda seferiliğin mazeret kabul edildiğine dair ayete (Bakara 2/183) dikkat çekmiş ve kendi yaşadığı dönemin şartları ışığında ayeti yorumlayarak bu kolaylığın alanını daha da genişletmiştir. Ona göre her ne kadar Kur'an'da zikredilmese de amele ve çiftçiler de bu kolaylıktan faydalanabilir. Dolayısıyla ağır işlerde çalışan işçiler, çiftçiler vb. meslek grupları iş hayatında kendilerini seferi sayabilirler. Ömer Fevzi'ye göre Kur'an'da bu meslek sınıflarının zikredilmeme sebebi, Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu Hicaz toprağında bu tür ağır işçilik ve çiftçilik gibi meslek gruplarının yer almamasıdır. O dönemde esas geçim kaynağı da hayvancılık ve ticaret adına nakliyecilikti. İnsanlar sık sık hasıl olan mecburiyetlerle sefere çıkarlardı. Bundan dolayı da Cenâb-ı Hak ölçü olarak seferiliği zikretmiştir.⁶⁸

4.1.4. Rivâyetin Sıhhati Hakkında Bilgi Verilmesi

Rivâyetler ele alınırken hadislerin sıhhati hakkında pek malumata yer verilmemiştir. Ancak nadir de olsa bazı rivâyetler hakkında metinden hareketle sıhhat değerlendirmeleri yapılmıştır. Dolayısıyla isnad tenkidinden yola çıkılarak yapılan herhangi bir sıhhat değerlendirmesine rastlamak mümkün değildir. Örneğin Hz. İsa'nın nüzulüne dair "*Hayatım elinde olan Allah'a yemin ederim ki muhakkak İbn Meryem (Hz. İsa) Muhammed ümmeti arasında bir hâkim-i adil olarak inecektir...*"⁶⁹ anlamındaki rivâyet ele alınırken uzun bir izahatta bulunulmuş ve bu rivâyete dair metin tenkidi yapılmış ve neticede rivâyetin sıhhat bakımından problemliliği ifade edilmiştir. Buna göre Hz. İsa, cismani olarak yer yüzüne inmeyecektir. Çünkü bu durum sünnetullahı aykırıdır. Bilakis ahir zamanda İslâh gelecektir. Yani Hz. İsa'nın ideal olarak dünyada bıraktığı kardeşlik, birlik ve beraberlik hali meydana gelecektir. Dolayısıyla Hz. İsa gelmiş gibi olacaktır.⁷⁰

Hz. Peygamber'in miraca çıktığında namazın farz oluş şekli ve elli vakitten beş vakte indirilişi noktasında onunla Hz. Musa arasında cereyan eden hadisenin bildirildiği meşhur rivâyet⁷¹ ele alınırken sıhhat değerlendirmeleri yapılmıştır. Buna göre bilhassa Hz. Musâ'nın defalarca Peygamber Efendimiz'i ikaz edip akıl vermesi ve bu ikazlarla Resulullah'ın namaz vakitlerinin tayini için Allah huzuruna çıkması problemliliği görülmüştür. Çünkü bu durumda gerek Allah ve gerekse Hz. Muhammed, Hz. Musa tarafından ikaz edilerek hikmetin akıl ve mantığın iktizasına sevk edilmiştir. Ömer Fevzi'ye göre rivâyette oluşturulan Allah tasavvuru da problemlidir. Çünkü burada Allah'ın merhametsiz, kulların haline acımayan ve her şeyde kullarının güçlüklerini istediği algısı hâkim kılınmış, ancak Hz. Muhammed'in rica ve şefaatiyle itidale meyletmiştir. Bu da Allah için düşünülemez. Sonuç olarak "bu hadislere hadis demek hürmetsizlik" ifadesiyle rivâyetin sıhhat bakımından uydurma olduğuna dikkat çekilmiştir.⁷²

4.1.5. Âlimlerin Görüşlerine Atıfta Bulunulması

Hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanması konusunda başta sahabe ve tabiûn olmak üzere İslâm ulemasının görüşlerinin önemli bir yeri vardır. Bu anlamda Ömer Fevzi, hadisleri peş peşe sıralarken nadir

⁶⁶ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 224-226.

⁶⁷ Buhârî, "Hac", 46, "Fedâilu's-Sahâbe", 80; Ebû Dâvûd, "Savm", 64.

⁶⁸ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 276-277.

⁶⁹ Buhârî, "Buyû", 102, "Mezâlim", 32; Müslim, "İman", 242; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafâ el-Bâbî, 1977), "Fiten", 54.

⁷⁰ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 45-50.

⁷¹ Buhârî, "Salât", 1, "Enbiya", 7; Müslim, "İmân", 263; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/211-213.

⁷² Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 224-235.

de olsa Hz. Ali⁷³ ve Abdullah ibn-i Abbas⁷⁴ gibi bazı sahâbîlerin sözlerine yer vermiştir. Ayrıca Ebû Hafs (öl.217/832),⁷⁵ Kadı İyaz (öl.544/1149),⁷⁶ Muhyiddin İbnü'l-Arabî (öl.638/1240),⁷⁷ Fennî Bey (öl.?)⁷⁸ gibi bazı âlimlerin sözlerine de yer vererek hadislerin anlaşılması noktasında çaba sarf etmiştir.

4.2. Şerhin Ayırt Edici Metodu

Ömer Fevzi hadisleri şerh ederken yukarıdaki esaslar dışında pek alışılmadık bir yöntem daha kullanmış ve *Kitâb-ı Mukaddes* ile İsraili rivâyetleri önemli birer kaynak olarak sunmuştur. Nitekim şerhin çoğu yerinde *Tevrat*, *Zebur* ve *İncil*'den bazı ayetler ile muhtelif İsraili rivâyetler iktibas edilerek hadisleri anlama gayreti içerisine girilmiştir. Bu durum onun şerh metodunu klasik hadis şerhçiliğinden ayıran önemli bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ömer Fevzi'nin hadisleri ele alırken sık sık tasavvufî ve hikemî anlayış çerçevesinde yorumlaması ve ayrıca sosyolojik tahliller yapması şerhinin başka ayırt edici özelliğidir. Şimdi bu metotlar çerçevesinde ele aldığı bazı rivâyetleri zikretmek uygun olacaktır.

4.2.1. Hadislerin Anlaşılmasında *Kitâb-ı Mukaddes*'ten İstifade Etme

Ömer Fevzi, eserinin önsöz kısmında hadisleri şerh ederken başvuracağı bu metot hakkında zımnen önemli bilgiler sunmuştur. Bu anlamda o, hadisler hakkında "Hz. Muhammed efendimizin sözlerinin bazıları Kur'an-ı Kerim münderecâtının izahı; bazıları, daha evvelki Mukaddes Kitaplar muhteviyatının tekrarıdır..." diyerek başvuracağı bu yöntemin önemini izah etmeye çalışmıştır.⁷⁹

Esasında eserin önsöz kısmında ifade edilen bilgiler, kendisine yönelik muhtemel eleştirilere bir savunu niteliği taşımaktadır. Nitekim Ömer Fevzi bu metoda başvurma gerekçelerini şu sözlerle ifade etmiştir: "Cenab-ı Hak; bilmediğimiz şeyleri bizden evvelki ümmetlerin bilginlerine de sormamızı (onların Mukaddes Kitaplarına bakmamızı) Kur'an-ı Kerim'de emir buyuruyor. Zirâ onlar bizden iki bin sene evvel hidayet yoluna girmişler ve bu yolun feyzi ile olgunlaşmışlardır. Ellerindeki; Hak kitaplardır ve Hak kitaplara inanmaklığımız emrinden İlahi murad da budur. Mümkün mertebe kültürümüzü genişletmek, işimizi kolaylaştırmak için her imkândan istifade etmek, kıymet toplamak ve kıymetlenmek esas vazifemizdir...İmdi hakikat bilgisinin yerlisi yabancıdır olmaz. Her insanın göğsü bir maden ocağı, bir cevher kaynağıdır... Bir mutaassıp kimse, başka dindikilerden bir şey sorup öğrenmektense az bilgi ile iktifa etmeyi tercih eder. Fakat bunun yapılmasını ya Kur'an-ı Kerim'in emrettiğini bilmez veya takındığı benlik ona müsaade etmez. Fakat o kendi düşünmelidir ki biz kendimizin değil, Allah'ın. Biz kendimiz için değil Allah'a hizmet için, cemiyete hayırlı faydalı olmak için dünyaya geldik...Çocuğumuzu ecnebi mekteplerine vererek ecnebi hocalardan para ile ders öğrenmeyi yerinde ve yolunda buluyoruz. Ecnebi mekteplere de çocuklarımızı tahsile göndererek büyük masraflara katlanarak Müslüman olmayan hocaların dersinden kitabından istifadeyi lüzumlu sayıyoruz da Allah'ın ecnebi ümmetlere indirdiği kitaba bakmak mı ağırmıza, gücümüze gidiyor. Bu ne zavallılık, bu ne acı taassub. İyi bilelim ki Allah birdir ve Allah'tan gelen kitapların hepsi de kudsiyette birdir. Ve hepsi birbirine yardımcıdır, cümlesi beşerin hayat safhalarına göre nurunu neşreder."⁸⁰

Yukarıdaki ifadelerden hareketle Ömer Fevzi hakkında yazılan bazı eleştirilerin ve suçlamaların bir dereceye kadar anlamlı olduğu söylenebilir. Nitekim bilhassa tüm diğer kitapları Kur'an ile eş değer görmesi ve "Ellerindeki; Hak kitaplardır ve Hak kitaplara inanmaklığımız emrinden İlahi murad da budur." gibi

⁷³ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 114-115, 417.

⁷⁴ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 417.

⁷⁵ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 90.

⁷⁶ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 345.

⁷⁷ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 291, 313.

⁷⁸ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 298-299.

⁷⁹ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 3.

⁸⁰ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 3-4.

ifadelerle bunu dile getirmesi ve mezkûr eserinde bu kitapların tahrifatına dair herhangi bir açıklamada bulunmaması, hakkındaki eleştirileri bir nebze haklı kılar görülmektedir. Şimdi bu yöntemle şerh ettiği bazı hadisleri örneklerle ele alalım.

Ömer Fevzi, Hz. Peygamber'in *Tevrat*'ta zikredilen alametlerine dair İbn Ömer tarikiyle nakledilen Buhârî rivâyetini⁸¹ şerh ederken *Tevrat*'tan dört, *İncil*'den ise sekiz ayet zikrederek Hz. Peygamber'in evvelki mukaddes kitaplarda müjdelendiğini savunmaktadır. Ona göre Hristiyanların büyük bir çoğunluğu bu ayetlerin ihtiva ettiği hakikatlerden habersizdir. Çünkü kilise emrindeki tefsirciler, *Tevrat* ve *İncil*'deki bu ayetlerin Hz. Muhammed'e aidiyetini düşündürmemek için hepsini Hz. İsa'ya tahsis etmişlerdir. Fakat bu, müfessirlerin şahsi iddialarından ibarettir. Ömer Fevzi'nin *Tevrat*'tan delil getirdiği bazı ayetler şu şekildedir: "*Hakkı yeryüzünde sabit kılınca kadar zayıflamayacak ve fütür getirmeyecek ve adalar onun şeriatına muntazır olacaktır.*" (Eş'ya 42/4), "*Ben Yehova (Allah) seni adaletle çağırdım ve elinden tutup seni hızfedeceğim ve seni kavme ahid ve taifelere nûr olmak üzere vereceğim.*" (Eş'ya 42/6). *İncil*'den delil olarak getirilen ayetlerden bir kısmı ise şu şekildedir: "*Amma babadan size göndereceğim tesellici; babadan çıkan hakikat ruhu geldiği zaman benim hakkımda o şahadet edecektir. Siz de şahadet edersiniz. Çünkü ibtidadan benimle berabersiniz.*" (Yuhanna 15/26). "*Artık sizinle çok söyleşmem, zira bu dünyanın reisi geliyor ve onun bende hiçbir şeyi yoktur.*" (Yuhanna 14/29). "*Gerçi ben sizi tövbe için su ile vaftiz ediyorum. Fakat benden sonra gelen benden daha kudretlidir. Ben onun papuçlarını taşımaya layık değilim. O sizi Rûh-ul kudüs ile ve ateş ile vaftiz edecektir.*" (Matta 3/11).⁸²

Ömer Fevzi, eserinin başka yerlerinde de *Kitâb-ı Mukaddes*'e atıfta bulunarak ele aldığı konulara dair izahlar yapmıştır. Örneğin Bedir şehitlerinin menkıbelerini anarak def çalan kızların durumunun Hz. Peygamber tarafından hoş görüldüğünü bildiren bir rivâyeti⁸³ ele alan Ömer Fevzi, konuyu İslâm'ın ve ehl-i kitabın musiki ve diğer güzel sanatları (resim, heykel ve saz çalmak gibi) olan bakış açısıyla açıklamaya çalışmıştır. Ona göre İslâm'da bu tür faaliyetlerin tamamına, Musevilik ve Hristiyanlıkta ise musiki dışındaki güzel sanatları cevaz verilmemiştir. Ömer Fevzi'ye göre bu tür sanatların hepsini de yaratan Allah olup, hiçbir şey abes, beyhude ve hikmetsiz yaratılmamıştır. Bu görüşünü Kur'an'dan delil getirdiği çok sayıda ayet ile desteklemeye çalışan (Enbiya 21/16, A'la 87/1, Secde 38/27, Saffat 37/96, Mürselat 77/31) Ömer Fevzi, bilhassa saz çalmayla ilgili *Tevrat* (Hezekiel 28/12) ve *Zebur*'dan (Mezmurlar 150/2-6, 100/2, 144/9) çok sayıda ayeti delil olarak zikretmiştir. Daha sonra kendi görüşüne yer veren Ömer Fevzi, niyet hadisinden⁸⁴ hareketle bu tür sanatların caizliğinin niyete ve hizmet ettiği şeye göre değişkenlik arz etmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸⁵

Ramazan orucu farz kılınmadan önce Müslümanların aşure günü oruç tuttuklarını ve o gün Kabe'ye yeni örtü serdiklerini bildiren rivâyet⁸⁶ şerh edilirken aşure orucunun *Tevrat*'taki esaslarına dikkat çekilmiş ve *Tevrat*'tan çok sayıda ayet delil getirilerek bu orucun Yahudiler tarafından tutulduğu ifade edilmiştir. Yahudiler bu orucu İsrail halkının firavundan kurtulması ve Hz. Musa'nın bugünü oruçla geçirmesinden dolayı tutmuşlardır.⁸⁷ Esasında bu rivâyet aynı zamanda başka hadislerle de desteklenmiştir. Bu hadise göre Hz. Peygamber "*Bizler Musa sünnetini ihya etmeye sizden daha haklıyız*" demiş ve kendisi bu orucu tutarak ümmetine de tutmasını emretmiştir.⁸⁸ Bu örnekler dışında hadisler şerh edilirken çok sayıda yerde "mukaddes kitaplarda, önceki ümmetlerde, Musevilerde, Hristiyanlıkta" gibi lafızlarla İslâm öncesi dinlere

⁸¹ Buhârî, "Buyû", 50; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/193; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/72.

⁸² Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 77-83.

⁸³ Buhârî, "Nikah", 49; Ebû Dâvûd, Edeb 51.

⁸⁴ Buhârî, "Bed'ül Vahy", 1, "İmân", 22; Müslim, "İmâre", 1907; İbn Mâce, "Zühd", 26; Ebû Dâvûd, "Talak", 11.

⁸⁵ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 125-138.

⁸⁶ Buhârî, "Hac", 46, "Fedâilü's-Sahâbe", 80; Ebû Dâvûd, "Savm", 64.

⁸⁷ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 272-276.

⁸⁸ Buhârî, "Savm", 68; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/393, 5/36.

ve onların rivâyetlerine atıfta bulunulmuştur.⁸⁹ Bu anlamda “*Rahmetim gazabımı geçti*”⁹⁰ anlamındaki rivâyet şerh edilirken isim verilmeden mukaddes kitaplarda bu anlamı destekleyen pasajların olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna göre mukaddes kitaplarda bildirdiği üzere, Allah isteyerek kulunu incitmez ve mecburiyet hasıl olmadıkça gazap olmaz.⁹¹

4.2.2. Kelâmî ve Tasavvufî Yorumlara Yer Verilmesi

Ömer Fevzi'nin mutasavvıf kişiliği, ele alınan hadislerin izahında sık sık karşımıza çıkmaktadır. Nitekim eserde hadisleri ele alış biçimine baktığımızda tasavvufî yorumların oldukça çok olduğu görülmektedir. Bu anlamda eserde tasavvufî başlıklara da yer verilmiş ve bu başlıklar altında konuya ilişkin rivâyetler sıralanarak şerh edilmiştir. Bu başlıklar arasında; bâtın yoluyla nefsi tasfiye, nefsi bilmek, nefis ile mücadele, kalp açılması,⁹² murakebe, cezbetü'r-rahman, huşû, bâtın hayatında mertebeler, Allah sevgilileri, Allah'da fani ve bâki olmak, bâtın ilmî⁹³ gibi çok sayıda husus yer almıştır.

Ömer Fevzi eserinin çoğu yerinde hadisleri tasavvufî bakış açısıyla yorumlarken kelâmî yorumlara da yer vermiştir. Bundan dolayı çoğu hadisin izahında tasavvufî ve kelâmî açıklamaları birlikte mezc edilmiş halde bulmak mümkündür. Örneğin Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla ilgili hadisleri ele alırken bu iki metotla hadisleri şerh etmiştir. Bu anlamda Allah'ın doksan dokuz isminin olduğunu ve bunları sayanın cennete gireceğini bildiren bir rivâyet⁹⁴ ile “*Allah kerem ve cömertlik sahibidir*”⁹⁵ ve “*Rahmetim gazabımı geçti*”⁹⁶ anlamındaki iki rivâyet şerh edilirken kelâmî ve tasavvufî bakış açısını şu sözlerde bulmak mümkündür: “Allah'ın sıfatları; Cemâlî ve Celâlî diye iki ayrı vasıfta zümrelenir. Merhamet, Cemâlî zümreden; gazap, intikam, Celâlî zümredendir. Fakat Allah'ta asıl olan sıfat; Cemâldir. Celâl; münebbih olarak ve muvakkaten tecelli eder. İnsan; yoldan çıktı mı, kendine ve başkalarına zararlı bir hale girdi mi din nizamını, ictimai ehemmiyeti bozmaya kalktı mı münebbih olarak Celâlî azap tecelli eder. Bu yüzden insan gafletten uyanır, Allah'a yüzünü döner, nedamet izhar eder. Af ve mağfiret diler. Allah ise sonsuz derecede merhametlidir, gazabı çabuk geçer yerini rahmet ve merhamet alır, Cemâlî tecelliler başlar.”⁹⁷

Allah'ın zatı hakkında “*Rûh-ül kudüs her nefis mukadder olan rızkını bitirmedikçe hayatı terk etmeyecektir diye kalbime ilka etti.*”⁹⁸ anlamındaki rivâyet de ele alınırken kelâmî ve tasavvufî bakış açısı şu ifadelerde izhar edilmiştir: “Bu alemler yok iken Allah, zâtı ile yani zât nuru ile vardı. Bu âlem yaratıldıktan ve her şey Allah'ın sıfat nuru ile kaplandıktan sonra da Allah, zât nuru ile Allah'ın hizmetindeki malum büyük melekler de büyük enbiya da büyük veliler de Rûh-ül-kudüs ismi ile yer aldı. Enbiya ve evliya hayatlarında muayyen bir müddet kendilerinde durdu. Mucizeler harikalar gösterdi. Hz. Mûsa, İsa ve Hz. Muhammed efendimizde mucizeler izhar buyuran; hâmil oldukları Rûh-ül kudüslerdi.”⁹⁹ Yine “*âlimin uykusu ibadet, nefesi tesbihtir*”¹⁰⁰ anlamındaki rivâyet şerh edilirken, buradaki âlimden hal ehli, ilmî ledün yani bâtın âlimi

⁸⁹ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 169-170, 202, 204, 264-268, 273-276, 279, 339, 341, 368, 393, 422.

⁹⁰ Buhârî, “Tevhid”, 55; Müslim, “Tevbe”, 2751.

⁹¹ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 23.

⁹² Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 280-282.

⁹³ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 293-301.

⁹⁴ Buhârî, “Şurût”, 18, “Tevhid”, 12; Müslim, “Zikir ve Dua”, 2677; İbn Mâce, “Duâ”, 10.

⁹⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/322; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 1/111-112.

⁹⁶ Buhârî, “Tevhid”, 55; Müslim, “Tevbe”, 2751.

⁹⁷ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 22-23.

⁹⁸ Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde-Dımaşk: Dâru'l-Kible-Müessesetü Ulûmî'l-Kur'ân, 2006), 19/68; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd Ferrâ el-Begâvî, *Mesâbihü's-Sünne*, thk. Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Cemal Hamdi ez-Zehebî vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1987), 3/446.

⁹⁹ Mardin, *Hadîsi Şerîfler*, 21.

¹⁰⁰ Aliyyü'l-Kârî, bu rivâyetin uydurma olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Ebû'l-Hasen Ali b. Sultân Aliyyü'l-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ahbârî'l-Mevzû'a*, thk. Muhammed b. Lütflî es-Sabbâğ (Beyrut: Dâru'l-Emâne - Müessesetü'r-Risâle, 1971), 374.

olan ruhi mertebelere yükselerek veled-i kalp sahibi olmuş Allah'ın veli kullarının kastedildiği ifade edilmiştir.¹⁰¹

Ömer Fevzi, eserde ele aldığı rivâyetleri tasavvufî bakış açısıyla şerh ederken rivâyetin içerdiği hikmetleri de zaman zaman zikretmektedir. Örneğin mümin kardeşinin ayıbını gizleyen Allah da kıyamet gününde ayıbını örter anlamındaki rivâyet¹⁰² şerh edilirken öncelikle rivâyette geçen "setr" kelimesinin ayıpları örtmek anlamına geldiği ifade edilmiş, daha sonra İslâm'da günah çıkarmanın olmadığını, dolayısıyla suçu mahlukata ikrar ve itiraf etmenin manevi şahsiyete zarar verdiği ifade edilmiş ve Allah nazarında kusurları gizlemenin de bir hikmete menbi olduğu dile getirilmiştir. Buna göre Allah büyük bir hikmet tahtında setir sebeplerini yaratır ve herkes ne kadar kusurlu olsa da yüzleşmez ve bundan dolayı hayasızlaşmaz. Çünkü insan zahiren bir izzet-i nefis ve insanlık haysiyeti taşıyarak yaşar. Zaaf gösterip kabahate meyletmek de insanın fitratında var olan bir şeydir. Bütün telkin ve emirler ise insana ıslah yolunu açmak içindir. İnsan ise Allah'ın esma ve sıfat-ı tecellileri tesirinde her gün fenadan iyiye doğru hal değiştirir.¹⁰³

Hiz. Hz. İsa'nın nüzulüne dair bir rivâyet¹⁰⁴ şerh edilirken, Rûhulkudüsün tasavvufî bir perspektifle ele alındığı görülmektedir. Buna göre vaktiyle kaç enbiyada Rûhulkudüs yer almış ise o Rûhulkudüsler her nesilde birer büyük velinin kalbinde yer almış bulunmaktadır.¹⁰⁵ Ömer Fevzi, oruçla ilgili hadisleri ele alırken de orucun nefis terbiyesi üzerindeki etkisine değinmiş ve kişinin ilk yapması gereken şeyin nefisini bilmek olduğunu, nefisini bilen de Allah'ı bildiğini ifade etmiş,¹⁰⁶ itikafta ise insanların ekserisinin keşfinin açıldığını, çoğu kişinin bâtın âlemini görmeye ve bâtın âlemindeki ruhlarla konuşmaya başladığını iddia etmiştir.¹⁰⁷

Eserde şerh edilen hadislere dair kelâmî bir izah da ru'yetullah ile ilgili rivâyetlerde karşımıza çıkmaktadır. Ru'yetullah hakkında "*Sizler şu ayı gördüğünüz gibi, Rabbinizi de böyle perdesiz görürsünüz*"¹⁰⁸ anlamındaki rivâyet ele alınırken öncelikle Allah'ı görmekten kastın onun kendisini belirten ve gösteren tecellilere mazhar olmak anlamında olduğu ifade edilmiş ve Allah'ın kullarına isim ve sıfatlarıyla tecelli edeceği belirtilmiştir. Dolayısıyla hadise lafızca yaklaşımın yanlış sonuçlar doğuracağı kelâmî izahlarla belirtilmiştir. Buna göre Allah'ın hususi bir şekli yoktur, her şekilde tecelli edebilir. Görünen şekil; mahluk olan bir kabın şeklinden, bir çerçevenin, bir tecelli yerinin kendine mahsus şeklinden ibarettir. Tecellide ise şeklin değil o kadroda tecelli eden nurun ehemmiyeti vardır.¹⁰⁹

4.2.3. Sosyolojik ve Psikolojik Tahliller Yapılması

Hadis-i Şerifler adlı eserde hadisler şerh edilirken sosyolojik ve psikolojik açıdan çok sayıda tespit, tahlil ve değerlendirmede bulunulmuştur. Bu anlamda eserde sosyolojik tespitlerin yapıldığı çok sayıda konu başlığına da yer verilmiş ve ilgili başlıklar altında hadisler sıralandıktan sonra bu bakış açısıyla şerh edilmiştir. Bu başlıklar arasında; cemiyet hayatı, ictimâî bağlar, haklar ve karşılıklı vecibeler, çocuklar ve anne-baba hukuku, köle ve cariye, kardeş-akraba-komşu hukuku, arkadaşlık hukuku,¹¹⁰ cemiyet hayatı, kardeşlik şartları, ictimâî hayatta nizam, ictimâî yardım¹¹¹ gibi meseleler yer almıştır.

¹⁰¹ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 146.

¹⁰² Buhârî, "Mezâlim", 4; Müslim, "Birr ve Sıla ve'l-Âdab", 2580; Ebû Dâvûd, "Edeb", 45; İbn Mâce, "Sünne", 17, "Hudûd", 5.

¹⁰³ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 28-29.

¹⁰⁴ Buhârî, "Buyû", 102, "Mezâlim", 32; Müslim, "İman", 242; Tirmizî, "Fiten", 54.

¹⁰⁵ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 48.

¹⁰⁶ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 280-281.

¹⁰⁷ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 283-284.

¹⁰⁸ Buhârî, "Mevâkitu's-Salât", 15, 25; Müslim, "Mesâcid", 633; Ebû Dâvûd, "Sünne", 20; Tirmizî, "Sifâtu'l-Cenne", 17.

¹⁰⁹ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 32-33.

¹¹⁰ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 330-346.

¹¹¹ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 347-374.

İpekli elbise giyenlere karşı Hz. Peygamber'in hoşnutsuzluğunu dile getiren rivâyeti¹¹² şerh ederken sosyolojik açıdan şu şekilde yorum yapmıştır: "Peygamber efendimizin vazifesi, insanlar arasında kardeşliği, birliği, beraberliği kurmak ve yaşatmaktır. Üst üste tahakküm eden sınıfları yıktı, bir tek sınıf insan ve imân kardeşliği sınıfı teessüs etti. Sınıfı çoğaltan şey servet ve kuvvetti. Servet kıyafette, kuvvet ise tahakkümde kendini gösteriyordu. Cemiyette halktan başka bir varlığa tahakküm imkânı bırakmadı. Bütün cemiyete bir çeşit ve bir kıymette giyecek kabul ettirdi, kendi ile beraber herkes aynı şeyi giydi."¹¹³

Görüldüğü gibi Ömer Fevzi, hadisi şerh ederken insanlar arasında o dönem var olan sınıfsal ayrılıklara dikkat çekmiş, bu sınıfsal ayrılıklara sebebiyet veren değerlere ve tüketim kültürüne değinmiş ve Allah Resulü'nün toplumdaki bu sınıfsal ayrılıkları ortadan kaldırdığını, buna da üst sınıfın farklılığını gösteren işaretleri imha etmekle başladığını ifade etmiştir. Yukarıdaki izahları yaptıktan sonra kendi zamanında şahit olduğu güncel hadiselerden de örnekler veren Ömer Fevzi, Basra Körfezinde Kuveyt şeyhliği arazisini gördüğünü ifade etmiş ve orada yaşayan insanlar arasında sınıfsal farklılığı gösteren elbiselerin giyilmediğini, buranın halkının bu giyimi kültür haline getirip toplumsal bir değere büründürdüğünü kaydetmiştir. Ona göre bu tek düze giyim, fazla masraf ve israfa da engel olmuş ve bu durum insanların psikolojisini de olumlu yönde etkilemiştir. Çünkü bu şekilde fakir olanlar, zenginlerin giyim kuşamında imrenecek herhangi bir şey bulamayıp mahrumiyet acısı çekmemiş olur.¹¹⁴

Ömer Fevzi'nin sosyolojik bakış açısıyla hadisleri şerh etmesi yukarıdaki örnekler dışında çok sayıda yerde karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁵ Bu anlamda Hz. Peygamber'in sadakayı kabul etmemesi ancak hediyeleşmeyi kabul görüp kendisine gelen hediyeleri kabul ettiği yönündeki rivâyetleri¹¹⁶ şerh eden Ömer Fevzi, sadaka ve hediye meselesine dair bir başlık açmış ve önemli sosyolojik tahlillerde bulunmuştur. Burada üzerinde durulan bir husus, toplumda ön plana çıkan dilencilik olgusu ve dilenci tipleridir. Ömer Fevzi'ye göre dilenci, bir toplumun çürümüş ve tereddide uğramış önemli bir ferdi ve bir cemiyetin insanlık şerefine, dinî haysiyetine ve ruhani varlığına keder getirebilecek utandırıcı bir hareketin sanatkarıdır. Toplumlarda dilencilik sanat haline getirenler âmme vicdanını yaralarlar. Ancak gerçekten aç ve muhtaç bir halde bu işi yapanların suçu, toplumun tamamına aittir. Çünkü bu toplum kendi fertlerinden bir çaresize sahip çıkamamıştır. Ömer Fevzi'ye göre kalkınmış ve gelişmiş toplumlarda dilencilik olgusuna pek rastlanılmaz. Bunun sebebi ise bu toplumlarda dilencilik başta olmak üzere aşağı telakki edilmiş mesleklerin az olmasıdır. Çünkü bu toplumlarda herkes, kendi işini en iyi yapma noktasında azami derecede gayret gösterir. Darda kaldığında ise halk onun yardımına koşmayı vazife olarak görür. Örneğin Hamal, resmi bir vazife ile vapur iskelesinde ve büyük istasyonlarda belirli şartlı işler için bulunur. Halk hükümete para verir gibi ona verir ve yardımına teşekkür eder.¹¹⁷

Ömer Fevzi hadisleri şerh ederken bazen psikolojik tahlillerde de bulunmuştur. Örneğin "*İnsanlara anlayabilecekleri mertebede söz söyleyiniz.*"¹¹⁸ anlamındaki rivâyeti şerh ederken, eğitim psikolojisinde önemli bir kural olan muhataba görelilik ilkesine dikkat çekmiş¹¹⁹ ve kişinin bir mevzuyu muhatabın seviyesini dikkate almayı onun bilmediği veya onun anlayamayacağı bir tarzda söylediğinde bu durumun kişiyi redde ve inkara sevk ettiğini belirtmiştir. Dolayısıyla Ömer Fevzi'ye göre hitap, muhataba göredir. Bir şey anlatılırken karşıdaki kişinin bilgi birikimi ve seviyesi hesaba katılması gerekir. Aksi takdirde bu durum, aynı zamanda sözü söyleyen ile dinleyen arasında bir soğukluk meydana getirir.¹²⁰

¹¹² Buhârî, "Hibe", 26; Müslim, "Libâs", 2071; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/151.

¹¹³ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 63.

¹¹⁴ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 63-64.

¹¹⁵ Örnek olarak bkz., Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 174, 219, 252, 360-361, 391-392, 412-415.

¹¹⁶ Süleymân b. Dâvûd Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1999), 3/13; Buhârî, "Hibe", 6, "Talak", 15; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/331, 21/371; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/51, 364.

¹¹⁷ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 59-63.

¹¹⁸ Ebû Dâvûd, "Edeb" 23.

¹¹⁹ Bu ilke için bkz., Ali Murat Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Konya: Eğitim Akademi Yayınları, 2011), 21.

¹²⁰ Mardin, *Hadîsi Şerifler*, 105.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğunun son evresiyle Cumhuriyete geçiş döneminin önemli simalarından birisi olan Ömer Fevzi Mardin (1878-1953), Osmanlı döneminde Mardinizâdeler diye bilinen köklü bir aileye mensuptur. Devlet görevlerine aşına bir ailede yetişmiş olan Ömer Fevzi, aile fertlerinden de etkilenerek askeri okullara kaydolmuş, yıllarca askeri eğitim almış ve askeri alandaki başarılarından dolayı Osmanlı'da önemli madalyalar ve rütbelerle taltif edilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk ve Enver Paşa ile silah arkadaşlığı yapan Ömer Fevzi, Trablusgarp Savaşında silah ve cephane sevkiyatıyla meşgul olmuştur.

Trablusgarp Savaşı esnasında Ömer Fevzi'nin Libya'da bulunması ve Arûsi Selâmi tarikatının şeyhi Seyyid Abdusselam el-Esmer'in (öl.981/1574) türbesini ziyaret edip bu tarikata intisap etmesi, onun takip ettiği tasavvuf/tarikat çizgisi hususunda bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim Ömer Fevzi'nin önceleri baba ve dedesinden etkilenerek intisap ettiği tarikat, Kadirî tarikatıdır. Esasında onun şeceresindeki tüm isimler Kadirî tarikatına mensuptur. el-Esmer'in türbesini ziyaret etmesiyle Arûsi Selâmi tarikatına intisap eden Ömer Fevzi, Cumhuriyet döneminde bu tarikatın şeyhi ve Pîr-i olarak anılmıştır. Arûsilîğin şeyhi olarak anılan Ömer Fevzi'nin asker kökenli olması bu tarikatın devlet yöneticileri tarafından benimsenmesini sağlamış ve dönemin bazı üst rütbeli subayları ile İttihat ve Terakki yöneticilerinin bir kısmının bu tarikata intisap etmesini beraberinde getirmiştir.

Askeri ve tasavvufî alandaki mezkûr faaliyetlerinin yanı sıra İslâmi ilimlerde elliye yakın eser telif eden Ömer Fevzi, hadis alanında da ilmî çalışmalar yapmıştır. Bu anlamda yaptığı çalışmalardan birisi olan *Hadîs-i Şerîfler* adlı eserinde, hadisleri tercüme ve şerh faaliyetinde bulunarak hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanmasına katkı sağlamaya çalışmıştır. Müellif eserine aldığı 1635 rivâyeti, *Sahîh-i Buhârî* başta olmak üzere çeşitli eserlerden derlemiş ve bir kısmını şerh etmiştir. Bunun için *Sahîh-i Buhârî*, eserin en önemli kaynağı olarak görülmektedir. Bu eserde dikkat çeken en önemli hususlardan birisi, bir hadis şerhi olmasına rağmen hadislerin izahında klasik ve mevcut şerhlerden istifade edilmemesidir. Dolayısıyla eserde yer verilen izahlar, Ömer Fevzi'ye ait yorumlardan ve değerlendirmelerden ibarettir.

Ömer Fevzi hadisleri şerh ederken tüm ilmî birikimini esere yansıtmaya çalışmış ve bu anlamda hadisleri muhtelif metotlara başvurarak şerh etmiştir. Öncelikle belirtmek gerekir ki Ömer Fevzi, hadisleri sahabe râvisi dahil isnad zikretmeden sadece Türkçe tercümeleriyle eserine almış ve açtığı konu başlıkları altında anlamca birbirini destekleyen çok sayıda rivâyeti sıraladıktan sonra hadisleri şerh etmiştir. Dolayısıyla eserde hadisi hadisle pekiştirerek anlama ve destekleme metodu en sık başvurulan yöntemlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hadislerin anlaşılmasına yardımcı olabilecek ayetlerden de sık sık örnekler getirilmesi başka önemli bir husustur. Hadislerin anlaşılmasında sebep-i vüruda işaret edilmesi, anlaşılması zor kelimelerin izah edilmesi, hadisin içerdiği fikhî ve itikadî konulara yer verilmesi, rivâyetlerin sıhhatlerine dair değerlendirmelerde bulunulması ve konuyla ilgili âlimlerin görüşlerine yer verilmesi gibi klasik ulemanın eserlerini şerh ederken başvurdukları bazı yöntemler, Ömer Fevzi tarafından da tatbik edilmiştir. Ancak klasik şerhlerde yaygın şekilde yer alan hadisin tahriri, râvi ve isnad tenkidi, nüsha ve rivâyet farklılıkları gibi malumatlar Ömer Fevzi'nin eserinde hiç yer almamıştır. Bundan dolayı eserde isnad tenkidinden yola çıkılarak yapılan herhangi bir sıhhat değerlendirmesine rastlamak mümkün değildir. Ancak nadir de olsa metinden hareketle sıhhat değerlendirmeleri yapıldığı görülmektedir. Bu husus, mutasavvıfların mutad olan hadis kabul şartları ve rivâyet usulleri anlayışlarından kaynaklanmış gözükmektedir. Nitekim malumdur ki tasavvuf ehli hadis tashihinde isnadlara çoğunlukla önem vermemiş, bilakis metinle daha çok ilgilenmişlerdir.

Ömer Fevzi'nin eserini klasik şerhlerden ayıran bazı önemli özelliklere sahip olduğu da ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda hadisi İsraili rivâyetler ve *Kitâb-ı Mukaddes* çerçevesinde şerh etme ve hadisi anlamca bu kaynaklarla destekleme, hadisi tasavvufî ve hikemî bakış açısıyla ele alma ve hadisi çağdaş meselelerle irtibatlandırarak önemli sosyolojik tahlillerde ve güncel yorumlarda bulunma eserin ayırt edici özellikleridir. Eserin genel yapısına bakıldığında bu üç metot, en çok başvurulan yöntemler olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Bunlar arasında tasavvufi yorumlamalar ise neredeyse eserin genel iskeletini oluşturmuştur. Bu durum da müellifin tasavvuf ve tarikat meşrepli olmasından kaynaklanmış gözükmektedir.

Ömer Fevzi'nin hadisleri *Kitâb-ı Mukaddes* ve önceki ümmetlerin haberleri çerçevesinde anlama gayreti, onun İslâm dini kavramını daha ziyade genel anlamıyla tanımlaması anlayışından kaynaklanmıştır. Nitekim ona göre Yahudilik ve Hristiyanlık başta olmak üzere tüm ilahi dinler İslâm'ın birer parçasıdır ve bu dinlerin metinleri bir bütünlük arz eder. Diğer dinlere olan bu bakışı, gayr-i müslimler adına mevlid okumanın caiz olabileceği yönünde fetvalar vermesini de beraberinde getirmiştir. Ancak bu ve benzeri durumlar, Cumhuriyet döneminde Ömer Fevzi hakkında misyonerlik gibi çeşitli suçlama ve ithamları beraberinde getirmiştir. Hal böyleyken *Hadîs-i Şerîfler* adlı eserinde hadisleri şerh etme esnasında tartışmalı olabilecek fikhî hükümlere yer vermesi ve bazı konularda içtihatla bulunması hakkındaki söylentileri daha da sert hale getirmiştir. Nitekim mezkûr eserinde miraç hadisesini anlatan rivâyeti şerh ederken bu rivâyetin uydurma olduğu yönünde kanaat sergilemiş ve namazın üç vakit kılınabileceği yönünde de hüküm vermiştir. Ona göre üç vakit namaz kılınabileceğinin delili, Kur'an'da yalnızca üç vakitten bahseden ayettir. Ömer Fevzi'nin tartışmaya medar olabilecek bir diğer görüşü ramazan orucuyla ilgilidir. Nitekim eserinde savunduğu fikhî görüşe göre ağır işlerde çalışan işçiler, çiftçiler vb. meslek grupları iş hayatında kendilerini seferi gibi sayıp oruç tutmayabilirler. Dolayısıyla ona göre Kur'an'da seferilik bir ölçüdür. Bu ölçü esas alınarak bu ayda benzeri meşakkatler için içtihat edilebilir. Ömer Fevzi'nin nasları ait olduğu dönemin şartları ışığında ele alma ve yorumlama anlayışı, günümüzde adı tarihselcilik diye konulan bir yaklaşımın belirtisi gibi görünmektedir.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedirler.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.
- 3. Etik Beyan:** Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedirler. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

Kaynakça

- Ahatlı, Erdinç. "Cumhuriyet Dönemi Hadis Şerhçiliği Bibliyografyası". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (01 Mayıs 2013), 201-270.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1996.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebû'l-Hasen Ali b. Sultân. *el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ahbâri'l-Mevzû'a*. thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ. Beyrut: Dâru'l-Emâne - Müessesetü'r-Risâle, 1971.
- Arûsi-yi Selâmi Tarîkatı, "Ömer Fevzi Mardin". Erişim 26 Ekim 2022. <http://takvaehlineselam.com/main.php>
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdülkâdir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Büyüker, Kâmil. "İstanbul'da Mardinli Bir Asker, Mutasavvıf: Ömer Fevzi Mardin (1878-1953)". *Makalelerle Mardin IV Önemli Simalar Dini Topluluklar*. ed. İbrahim Özcoşar. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2007.
- Çakan, İsmail Lütfî. "1876-1976 Arası Türkiye'de Hadîs Çalışmaları Bibliyografyası (Kitaplar)". *İslam Medeniyeti Dergisi* 4/39 (15 Haziran 1980), 33-60.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 7. baskı, 2009.
- Çalka, Mehmet Sait. "Mardinli Ömer Şevki Efendi ve Türkçe Divânı". *Sufî Araştırmaları* 1/1 (2010), 49-60.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğni, 2000.
- Demirci, Mehmet. "Arûsiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/424. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Süleymân b. Dâvûd. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1999.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kamil Karabelli vd. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Efendioğlu, Mehmet. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/559-560. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Emiroğlu, Nagihan. *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi (Hicri VII-VIII. Asırlar)*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Erbil, Mehmet Faik. *Mir'âtü'l-Hakâik (Hakikâterin Aynası)*. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2006.
- Ferrâ el-Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd. *Mesâbîhu's-Sünne*. thk. Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Cemal Hamdî ez-Zehabî vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1987.
- Gül, Recep Emin. "Babanzâde Ahmed Naîm'in Sebîlurreşâd Dergisindeki Hadis Yorumculuğu". *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm*. ed. İbrahim Özcoşar vd. 45-63. İstanbul: Divan Kitap, 2022.
- Gül, Recep Emin. "Toplumsal Bozulma ve Dinî Yozlaşma ile Mücadele Kültüründe Hadislerin Rolü: Hasan Basri Çantay Örneği". *Türk Kültürü Sanatı ve Edebiyatında Hadisler Sempozyum Tebliğler Kitabı, 24-26 Kasım 2021*. 1/45-66. İstanbul: Meridyen Destek Derneği, 2022.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûreddin Ali b. Ebî Bekr. *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*. thk. Hüsâmeddin el-Kudsî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, ts.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde-Dımaşk: Dâru'l-Kible-Müessesetü Ulûmi'l-Kur'an, 2006.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Karacabey, Salih. "Hattâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/489-491. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Hadis Şerh Literatürü I*. İstanbul: MÜFAV Yayınları, 2020.
- Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi. "Yöneticilerin Geleneği" (Erişim 06 Mart 2001). <https://core.ac.uk/download/pdf/38315522.pdf>
- Kur'an Yolu*. Erişim 11 Kasım 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Mısıroğlu, Kadir. "Ömer Fevzi Mardin Kimdir İtikâden Durumu Nasıldır?". *YouTube*. Yayın Tarihi 18 Nisan 2015. <https://kadirmissiroglu.com/tag/mustafa-aziz-cinar>
- Mardin, Ömer Fevzi. *Hadîs-i Şerîfler Mevzûlara Göre Tasnifli - Şerhli*. İstanbul: Yelken Matbaası, 1978.
- Mardin, Ömer Fevzi. *Müslüman Olmayanların Din Durumları*. İstanbul: Nur Basımevi, 1952.
- Muradoğlu, Abdullah. "Türkes'in Gizli Dünyası (5 bölümlük yazı dizisi)". *Yeni Şafak Gazetesi* (18.08.2003). <https://www.yenisafak.com/arsiv/2003/agustos/15/turkes02.html>
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabîyye, 1991.
- Sünbül, Ali Murat. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Konya: Eğitim Akademi Yayınları, 5. Basım, 2011.
- Şair, Arif Sacit. "Türk'ü Titretip Kendine Döndürme Yazısı". *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm Yolunda Fabrika* 59 (Ekim 2004), 57-64.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. Avdillah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseyinî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebir*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *Müsnedü's-Şâmiyyîn*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafâ el-Bâbî, 1977.
- Tosun, Necdet. "Üveysîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/400-401. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği Doğu Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Uğur, Mücteba. "Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkılması". *İslâmî Araştırmalar* 3/2 (1989), 16-28.
- Yıldırım, Ahmet. "Tasavvuf Ehlinin Hadis Rivâyeti ve Rivâyet Usulleri Açısından Tasavvuf Hadis Münasebeti". *İslâmî Araştırmalar* 10/1-2-3 (1997), 110-123.
- Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 3. baskı, 2013.